

Marko Marulić između skolastike i Devotio moderna

Kamenić, Grozdana

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:162141>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-13**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Grozdana Kamenić

**MARKO MARULIĆ IZMEĐU
SKOLASTIKE I *DEVOTIO MODERNA***

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2020.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA HRVATSKI LATINITET

Grozdana Kamenić

**MARKO MARULIĆ IZMEĐU
SKOLASTIKE I *DEVOTIO MODERNA***

DIPLOMSKI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Maja Matasović

Zagreb, 2020.

Sažetak

Ovaj se rad bavi temom Marka Marulića i njegove propovijedi *De ultimo Christi iudicio*. Cilj je rada na temelju te propovijedi analizirati filozofiju Marka Marulića i njegove utjecaje, skolastiku i pokret *devotio moderna*, te zaključiti u kojoj su mjeri utjecali na njega i navedenu propovijed. Iz tog se razloga u radu najprije nalazi kratak prikaz skolastike i njezinog najvažnijeg predstavnika Tome Akvinskog te vjerskog pokreta *devotio moderna* i djela proizašlog iz njega *Nasljeduj Krista*. Zatim se prikazuje kratak sadržaj Marulićeve propovijedi, nakon čega slijedi analiza važnih odrednica (teološki i moralno didaktički element) i usporedba istih s Akvinčevim i Kempenčevim naukom, idejama, terminologijom i stilom. U radu je utvrđeno da se Marulić nalazi između skolastike i „nove pobožnosti“. Naime, Marulić vjerno nasljeđuje neke karakteristike Kempenčeve duhovnosti (čitanje *Biblije*, rast u krepostima, usmjerenost prema vječnosti te kristocentričnost), ali se, za razliku od njega, upušta u teološka tumačenja. Uz to smo utvrdili da mu je moralno-didaktički dio nadređen teološkom jer u središtu Marulićevih kako djela tako i života stoje kreposti, od kojih je najvažnija ljubav, a ljubav vodi Kristu. Zbog toga smo zaključili da je kristocentričnost najvažnija odrednica Marulićeve „filozofije“. Da je tome tako potvrđuje i činjenica da Marulić u svojim djelima gradi tri glavna lika osobe Isusa Krista, među kojima je i lik Krista Suca, kojeg smo obrađivali.

Ključne riječi: Marko Marulić, skolastika, „nova pobožnost“, kreposti, posljednji Kristov sud

Abstract

This paper deals with the topic of Marko Marulić and his sermon *De ultimo Christi iudicio*. The aim of this paper is to analyze the philosophy of Mark Marulus and influences of scholasticism and the *devotio moderna* movement and to determine the extent of that influence upon him and the above-mentioned sermon. For this reason, this paper contains a brief overview of scholasticism and its most important representative Thomas Aquinas and of the *devotio moderna* religious movement and the work derived from it: *The Imitation of Christ*. A brief content of Marulić's sermon is then presented, followed by an analysis of important determinants (theological and moral-didactic element) and a comparison of them with Aquinas' and à Kempis teachings, ideas, terminology and style. It is established that Marulić is between scholasticism and "modern devotion". Namely, Marulić faithfully inherits some characteristics of à Kempis spirituality (reading the Bible, growth in virtues, orientation towards eternity and Christocentrism), but, unlike him, he engages in theological interpretations. We also concluded that the moral-didactic part is superior to the theological one because virtues are in the center of Marulić's works and life, the most important being love, and love leads to Christ. Therefore, we concluded that Christocentrism is the most important determinant of Marulić's "philosophy". This is confirmed by the fact that, in his works, Marulić builds three main characters of the person of Jesus Christ, among them the character of Christ the Judge, whom we have dealt with.

Keywords: Marko Marulić, scholasticism, „Modern Devotion“, virtues, Last Judgment of Christ

Sadržaj

1. <i>Introductio</i>	5
2. <i>Marcus Marulus: Vita</i>	7
2. 1. <i>Opera Marci Maruli</i>	7
3. <i>Scholastica</i>	10
3. 1. <i>Thomas Aquinas</i>	11
3. 1. 1. <i>Expositio super Symbolum Apostolorum</i>	14
3. 1. 2. <i>Summa theologica</i>	17
4. <i>Devotio moderna</i>	20
4. 1. <i>De imitatione Christi</i>	22
5. <i>De ultimo Christi iudicio sermo</i>	28
5. 1. <i>Prima pars</i>	29
5. 2. <i>Secunda pars</i>	31
5. 3. <i>Tertia pars</i>	33
6. <i>Analysis</i>	35
6. 1. <i>Elementum theologicum</i>	35
6. 1. 1. <i>Doctrina</i>	36
6. 1. 2. <i>Terminologia</i>	39
6. 1. 3. <i>Stilus</i>	40
6. 2. <i>Elementum morale didacticum</i>	41
6. 2. 1. <i>Comprehensiones</i>	43
6. 2. 2. <i>Stilus</i>	46
7. <i>Elementum Christocentricum</i>	47
7. 1. <i>Christus Iudex</i>	47
8. <i>Conclusio</i>	49
9. <i>Bibliographia</i>	51

1. *Introductio*

Tema i cilj ovoga rada je na temelju djela *De ultimo Christi iudicio* („O Kristovu posljednjem sudu“) analizirati filozofiju Marka Marulića i njegove uzore i utjecaje, skolastiku i pokret *devotio moderna*, te zaključiti u kojoj je mjeri na njegovu filozofiju utjecala skolastika, a u kojoj *devotio moderna*. Marko Marulić predstavlja sponu između srednjega vijeka i renesanse. On svojim životom stoji na početku renesanse, ali sadržajem svojih djela više pripada srednjem vijeku. Bez obzira na to, njegov ogroman utjecaj i značaj je neupitan, zbog čega je postao jednom od središnjih ličnosti ne samo hrvatske renesansne književnosti, već i sveukupnog društvenog djelovanja zbog svojih pretenzija prema povijesnim temama te zbog protuturske angažiranosti. O njegovu značaju najviše govori naziv „otac hrvatske književnosti“, po kojemu ga danas svi prepoznajemo. Zbog svega je toga Marko Marulić još uvijek relevantan autor za proučavanje, premda je mnogo puta istraživani i njime se bavio velik broj znanstvenika. Međutim, znanstvenici su se njime bavili uglavnom kao književnikom, a mnogo manje kao filozofom. Jedan od onih koji su se bavili njegovom filozofijom je Mladen Parlov, aktualni dekan Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Splitu. Mladen Parlov se u svojim radovima između ostaloga dotakao i naše teme, i to u člancima „*Opuscula Theologica* Sv. Tome Akvinskoga u misli Marka Marulića“ te „Teme *Devotio moderne* u misli Marka Marulića“, koje ćemo u ovom radu koristiti kao literaturu. Važno je spomenuti i Milivoja Šrepela, hrvatskog književnog povjesničara i klasičnog filologa. On je 1901. godine napisao rad „Marulićevo djelo *De ultimo Christi iudicio*“, u kojem je navedeno djelo bilo prvi put objavljeno. Također, treba spomenuti i jedan noviji rad Bratislava Lučina, koji se bavio tim djelom, no iz aspekta književne vrste propovijedi (*sermo*). Svojevrsan doprinos ovoj tematici dao je i Branimir Glavičić, koji je djelo preveo na hrvatski jezik, a uz to je napisao i predgovor. Dakle, novost ovoga rada i doprinos akademskoj zajednici jest što će se u ovom radu sustavno i detaljno analizirati Marulićevi već navedeni filozofsko-religijski uzori upravo na temelju cijelog djela *De ultimo Christi iudicio*, čime se do sada, koliko nam je poznato, nitko nije bavio. *De ultimo Christi iudicio* Marulićevo je manje poznato djelo, no stoga ne i manje važno. Dapače, to djelo pokazuje da je tema Kristova posljednjeg suda sjevremenska, i da je privlačila pažnju mnogih učenih ljudi, kako danas, tako i u Marulićevo vrijeme. To djelo također pokazuje i osobnu dimenziju Marulićeva života. Naime, on je bio i osobno zainteresiran za tu temu i ona je na njega imala važan, ako ne i presudan utjecaj. Marulića je osobno privukla tema posljednjeg suda jer ga je smatrao najkorisnijim sredstvom za uzoran kršćanski život zbog čega ga je koristio i za svoje poučavanje.

Što se tiče metodologije, u ovom ćemo radu najprije nešto reći o samom Marku Maruliću, o njegovom životu i o njegovim djelima. Potom ćemo u glavnim crtama predstaviti srednjovjekovno razdoblje skolastike i Tomu Akvinskoga kao njezinog najvažnijeg autora te ćemo ući dublje u njegovu filozofiju i proučiti njegov nauk o posljednjim stvarima. Zatim ćemo objasniti pokret religioznog karaktera *devotio moderna*, čiju ćemo duhovnost proučiti detaljnije na djelu Tome Kempenskog *De imitatione Christi* („O nasljedovanju Krista“). Nakon toga slijedi analiza samog djela *De ultimo Christi iudicio* koje je u ovom radu u središtu motrenja te ćemo razložiti koje su se sve kršćanske i filozofske misli slile u to jedno djelo (nauk, ideje, terminologija te stil). Na kraju ćemo dati sintezu cijelog rada i zaključak cjelokupne analize.

2. *Marcus Marulus: Vita*

Marko Marulić je rođen u Splitu 18. 8. 1450. godine u plemićkoj obitelji koja je nosila naziv Pecenić ili Pečenić. Ta se obitelj u 15. stoljeću počela nazivati *Marulus* pa je otuda Marko poznat kao Marulić. On sam često je imenu dodavao pridjev *Spalatensis* („Splićanin“) da pokaže koliko je volio svoj rodni Split. O njegovom je životu malo toga poznato. U svojem je rodnom gradu pohađao humanističku školu, nakon koje je, pretpostavlja se, završio pravo u Padovi. Nakon studiranja se vratio u Split, gdje se bavio pravnim poslovima. U sklopu tih poslova vršio je dužnosti egzaminatora (ispitivač i ovjervitelj notarskih spisa) i suca. Također, bio je i izvršitelj oporuka, prokurator plemića te zastupnik članova obitelji. Uz te pravne dužnosti bavio se i trgovinom radi koje je često putovao u strane zemlje, ali je putovao i kao izaslanik splitskih plemića. U to se vrijeme nije puno bavio književnim radom zbog mnogih obaveza. Naime, nakon smrti svojega oca Nikole 1475. godine Marulić je kao najstariji sin morao preuzeti brigu za svoje petero braće i dvije sestre. Međutim, u četrdesetim se godinama, povukavši se iz javnog života, posve posvetio književnom radu. Bio je vrlo aktivan i plodan građanin što na poslovnom planu, što na književnom, čemu vrlo dobro svjedoči činjenica da nije bio samo član splitskog humanističkog kruga, već i njegova središnja ličnost. Splitski humanistički krug je okupljao u jednom središtu značajne ličnosti splitskog društvenog i javnog života. Umro je 5. 1. 1524. godine u Splitu, a prema vlastitoj želji pokopan je u crkvi sv. Frane u istom gradu. Marulić je iza sebe ostavio vlastitu knjižnicu s popisom od oko 200 naslova i još je dio knjiga darovao dominikanskom samostanu u Splitu. Taj popis te vlasništvo tzv. trogirskog kodeksa nam pokazuje koliko je Marulić bio učen i upućen u antička klasična djela.¹

2. 1. *Opera Marci Maruli*

Marko Marulić je bio iznimno plodan književnik i autor i njegova su djela ostavila dubok trag u hrvatskoj književnosti i imala ogroman utjecaj ne samo na kasniju književnost, nego i na njegove suvremenike. On je kao i svaki humanist većinu svojih djela napisao na latinskom, dio je napisao na hrvatskom, a jedan malen dio i na talijanskom jeziku. Opus mu je vrlo raznolik i opsežan, a pisao je i u stihu i u prozi. U svojem se književnom stvaralaštvu napajao Biblijom,

¹ „Marko Marulić“, *Hrvatski biografski leksikon* (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11913>, zadnji pristup 12. 6. 2020.); Viktorija FRANIĆ TOMIĆ, „Pisac kojega su čitali i sveci i kraljevi i na temelju njegovih djela donosili presudne političke odluke“, *Večernji list*, 1, 12. 5. 2020. (<https://www.vecernji.hr/vijesti/pisac-kojega-su-citali-i-sveci-i-kraljevi-i-na-temelju-njegovih-djela-donosili-presudne-politicke-odluke-1401387>, zadnji pristup 29. 6. 2020.)

patrističkim djelima te grčko-rimskim klasičnim piscima, što pokazuje da je bio pravi *homo universalis* tj. čovjek širokih interesa. Njegovu svestranost potkrepljuje i činjenica da se bavio i domoljubnim i povijesnim temama. Međutim, većina su mu djela vjerskim sadržajem prožeta.²

Što se tiče proznih latinskih djela, većina su religiozno-didaktičkog te teološkog sadržaja. Najpoznatije mu je djelo *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum* („Upućivanje u čestit život po primjerima svetaca“ ili „Institucija“), koje je postiglo svjetski uspjeh. Marulić s tim djelom čitatelja želi potaknuti na promišljanje o vjerskom životu na primjerima svetaca. Po tom djelu se najbolje vidi da je u srži svih njegovih vjerskih djela krepost (*virtus*), odnosno kršćanski moral. Takva tematika jasno pokazuje utjecaj pokreta *devotio moderna* ponajprije na njegov život, čije ideje on usvaja, a onda se on odražava i na njegova djela. Uz *Instituciju* važna su mu djela koja uz moralni imaju i teološki karakter: *Evangelistarium* („Evandelistar“), *De humilitate et gloria Christi* („O Kristovoj poniznosti i slavi“), *Quinquaginta parabola* („Pedeset priča“) te *De ultimo Christi iudicio* („O Kristovu posljednjem sudu“).³

Uz prozna djela, važno je spomenuti i njegova pjesnička djela na latinskom. Među njima najvažnije je ep *Davidias* („Davidijada“), napisan u 14 pjevanja. Djelo je napisano u heksametrima, što ukazuje na utjecaj antike. Sam naslov epa nagoviješta da je riječ o židovskom kralju Davidu i njegovim junačkim djelima. Međutim, cijelo je djelo zapravo alegorija u kojoj David predstavlja Krista. Među kraćim pjesmama vjerske tematike (elegije, epigrami, poslanice, himni itd.) značajne su *Hymnus ad Deum* („Himan Bogu“) te *Carmen de doctrina Domini nostri Iesu Christi pendentis in Cruce* („Pjesma o pouci Gospodina našega Isusa Krista koji visi na križu“). Pisao je pjesme i svjetovnog sadržaja, u koje spadaju satiričke, nadgrobne, mitološke pjesme itd.⁴

Marulić je pokazao brigu i za povijesne i domoljubne teme. Naime, sakupljao je i proučavao stare natpise. Na taj je način nastao epigrafičko-arheološki spis *In epigrammata priscorum commentarius* („Tumač uz natpise starih“) u kojem je protumačio 141 natpis iz Rima i drugih poznatih talijanskih gradova te natpise s istočne obale Jadrana (Salona i drugi). Uza sve to, bio

² „Marko Marulić“, *Hrvatski biografski leksikon* (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11913>, zadnji pristup 12. 6. 2020.)

³ Isto.

⁴ Isto.

je i društveno angažiran te je bio upoznat s prilikama i nevoljama svoga naroda prilikom turskih napada. Marulić je, shvaćajući da će te napade i osvajanja uspjeti pobijediti jedino ako su kršćani ujedinjeni, bio potresen razjedinjenošću kršćanskih vladara. To im on izravno i zamjera u poslanici papi Hadrijanu VI. (*Epistola domini Marci Maruli Spalatensis ad Adrianum VI pont. max. de calamitatibus occurrentibus et exhortatio ad communem omnium Christianorum unionem et pacem*), u kojoj upozorava na razjedinjenost kršćana. U tu svrhu napisao je i dvije pjesme „Molitva suprotiva Turkom“ i „Tužen'je grada Hjeropolima“. Ta njegova zalaganja stoje na početku hrvatske literarne borbe protiv turskih osvajanja.⁵

Što se tiče hrvatskih djela, najpoznatije i svakako najznačajnije djelo je „Judita“ koja mu je priskrbila počastan naziv „otac hrvatske književnosti“. Naime, „Judita“ je prvi ep hrvatske književnosti ispjevan na hrvatskom jeziku. „Judita“ u šest pjevanja govori o starozavjetnoj junakinji Juditi koja je spasila svoju zemlju od asirske opasnosti. Djelo je postiglo veliku popularnost čemu svjedoči i činjenica da je za njegova života tiskano tri puta te da je prevedeno na engleski, talijanski, francuski i mađarski jezik. Hrvatske su mu pjesme uglavnom vjerske i moralističke tematike („Svarh muke Isukarstove“, „Od začetja Isusova“, „Od uzvišen'ja Gospina, Divici Mariji“). Uz vjerske pisao je i već spomenute pjesme domoljubne tematike. Marulić je uz pisanje i prevodio i to *De imitatione Christi* („Od naslidovan'ja Isukarstova“), što je jako značajno za naš rad jer već sama činjenica da ga je preveo pokazuje nam koliki je utjecaj na njega izvršio pokret *devotio moderna*. Također, prevodio je Dantea i Petrarca s talijanskog na latinski. Dakle, kao što se može vidjeti, Marulić je bio iznimno važan i uspješan humanistički autor i to na europskoj razini.⁶ O njegovom ugledu govori i podatak da su ga čitali mnogi europski uglednici od kojih su neki kasnije postali i sveci (Franjo Saleški i dr.).⁷

⁵ Isto.

⁶ Isto.

⁷ „Marko Marulić“, *Hrvatska enciklopedija* (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=39221>, zadnji pristup 12. 6. 2020.)

3. Scholastica

Skolastika je naziv za filozofsko-teološko razdoblje u srednjem vijeku koje traje od 9. do 15. stoljeća. Premda je započela u devetom stoljeću, u kojem se naziru tek začetci, ipak je do njenog zamaha i vrhunca došlo tek u 13. stoljeću zbog prevođenja gotovo svih Aristotelovih djela. Da bismo ispravno shvatili skolastiku, najvažnije je objasniti njezin cilj i glavno načelo. Dakle, skolastika je za cilj imala dokazati da se razum i vjera (objava) međusobno ne isključuju te da se putem prirodnog razuma može doći do nekih vjerskih istina. To, pak, dokazuje činjenica da su čak i antički filozofi upotrebljavanjem razuma i logike ispravno dijelom spoznali *universum*. Iz tog su razloga skolastičari njihovu filozofsku ostavštinu uzimali i koristili u obrađivanju vjerskih istina. Međutim, u nekim se naučavanjima antički filozofi nisu podudarali s vjerom, pa je skolastika onda imala u svojoj službi i prilagodbu antičke filozofije kršćanskom nauku. Pod antičkom se filozofijom uglavnom misli na Aristotela i njegova filozofska dostignuća. Glavno, pak, načelo, koje tijekom cijelog razdoblja najbolje objašnjava i karakterizira skolastiku, jest sljedeća konstatacija: *ratio ancilla fidei*. Ona označuje najbitniju odrednicu skolastike, a to je da je filozofija podređena teologiji tj. u njezinoj je službi. Ta je misao u središtu skolastike, kamen temeljac od kojeg kreće gradnja veličanstvenog hrama skolastike. Prema tome, skolastika djeluje u strogom okviru teologije i u službi je crkvenim dogmama, koje postaju predmet razumskog dokazivanja.⁸

S obzirom na to da su ishodišta znanja bile škole, skolastika se poučavala u školama, ponajprije u samostanskim, zatim u katedralnim i na kraju na sveučilištima. Zapravo, zbog toga se i naziva skolastikom jer sam naziv dolazi od grčke, a onda i latinske riječi za školu (*σχολή*, *schola* > *scholasticus* = školski). Srednjovjekovni se sustav obrazovanja sastojao od tzv. sedam slobodnih vještina (*septem artes liberales*), koje su se dijelile na *quadrivium* (aritmetika, geometrija, astronomija i muzika) i *trivium* (gramatika, retorika i dijalektika). Među tim se vještinama posebno isticala dijalektika koja je polako preuzimala primat. Dijalektika, koja potječe iz doba antike, umijeće je vođenja razgovora tj. vještina raspravljanja i razrješavanja kontradiktornosti. Na srednjovjekovnoj se nastavi to postizalo na način da je učitelj čitao i komentirao određeni tekst (*lectio*), a ako se u tom tekstu naišlo na neka prijeporna mjesta ili na neke kontradiktornosti, o njima bi se vodile rasprave (*disputatio*). S obzirom na to da je cjelokupna nastava pa tako i dijalektika bila u službi teologije, na dijalektici su se proučavali

⁸ Ivan ZELIĆ, *Vodič kroz filozofiju*, Verbum, Split, 2007., 94–120; „Skolastika“, *Hrvatska enciklopedija* (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=56470>, zadnji pristup 26. 6. 2020.)

tekstovi iz „Biblije“ ili iz neke teološke ili filozofske knjige. Današnji bi ekvivalent dijalektici bila logika. Naime, u skolastici se ta diskusija vodila metodom dedukcije, koja se danas koristi na logici. Dedukcija označava izvođenje pojedinačnih sudova iz općih, tj. iz šireg prema užem.⁹

Najznačajniji predstavnici skolastike su: Roscelin iz Compiègne, Anselmo iz Canterburyja, Guillaume de Champeaux, Petar Abélard, Albert Veliki, Toma Akvinski i Ivan Duns Skot, tzv. sedmorica doktora. Međutim, Akvinski predstavlja vrhunac skolastike i ostaje do dana današnjega najbolji i najutjecajniji skolastičar jer je u svojim djelima obuhvatio sve teme te je dao sintezu cjelokupne tadašnje filozofije, dok su se svi ostali bavili s manje tema i svoju su pažnju više fokusirali na neke detalje. Kod tog je skolastičkog velikana filozofija u potpunosti bila podređena teologiji, koja je za njega bila *doctrina sacra* (sveti nauk). Skolastika nakon Akvinskog polako ide prema svome zalazu i počinje gubiti svoju važnost. Kraj skolastike predstavlja rastakanje njezinog cilja tj. polako razdvajanje vjere i razuma, filozofije i teologije. Zapravo, već kod skolastičara Duns Skota možemo uočiti to razdvajanje, a William Occam ih je do kraja odvojio i zato s njime i završava srednjovjekovna skolastika. Naime, on je smatrao da se teologija i filozofija utoliko razlikuju ukoliko je područje teologije (crkvene dogme) predmet vjerovanja, a ne razumskog dokazivanja.¹⁰ Mi ćemo se baviti samo Tomom Akvinskim jer se on doista smatra glavnim i najboljim predstavnikom te škole te jer nam je za rad najznačajniji i najzanimljiviji.

3. 1. Thomas Aquinas

Toma Akvinski je rođen oko 1225. godine u plemićkoj obitelji na jugu Italije kraj Aquina, a umro je 1274. godine u cistercitskom samostanu Fossanova. Osnovnu je naobrazbu stekao kod benediktinaca, nakon koje je u Napulju započeo studij teologije i filozofije, a nastavio i završio u Parizu i Kölnu, gdje ga je poučavao Albert Veliki. Sa samo 18 godina, unatoč protivljenju roditelja, stupa u dominikanski prosjački red. Naime, Tomini roditelji, s obzirom na to da su bili plemićkog roda, nisu nikako mogli prihvatiti njegov ulazak u prosjački red, nego su za njega odredili neku višu crkvenu službu (biskup, kardinal). Toma je cijeli život, u skladu

⁹ Isto; „Dijalektika“, *Hrvatska enciklopedija* (<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=15098>, zadnji pristup 26. 6. 2020.); „Dedukcija“, *Hrvatska enciklopedija* (<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=14175>, zadnji pristup 26. 6. 2020.)

¹⁰ Ivan ZELIĆ, n. dj., 94–120; „Skolastika“, *Hrvatska enciklopedija* (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=56470>, zadnji pristup 26. 6. 2020.)

s karizmom svoga reda koji se službeno zvao *Ordo praedicatorum*, predavao kao profesor na sveučilištima u Parizu i u talijanskim gradovima. Kao profesor je bio vrlo popularan i studenti su vrlo rado punili dvorane u kojima je on predavao jer su na srednjovjekovnim sveučilištima studenti mogli sami birati kod kojeg će predavača slušati određenu disciplinu. Kod Tome je potvrđena i svetost života zbog čega ga je papa Ivan XXII samo 49 godina od njegove smrti proglasio svetim. Uz to ga je zbog njegovog ogromnog doprinosa teologiji papa Pio V 1567. godine proglasio crkvenim naučiteljem te mu je najprije dodijelio naziv *doctor angelicus* (anđeoski naučitelj), a kasnije i naslov *doctor communis* (zajednički naučitelj). Koliki je bio njegov doprinos i utjecaj svjedoči i činjenica da je njegovo naučavanje sve donedavno bilo službeni nauk Katoličke Crkve, tzv. tomizam.¹¹

Toma predstavlja, kao što je već napisano, vrhunac i zlatno doba skolastike i to iz dva razloga. U njemu se u punoj mjeri nalaze i objedinjuju i cilj i glavno načelo skolastike. Naime, on je u potpunosti ostvario glavni cilj, a to je slaganje vjere i razuma te pomirba Aristotela s kršćanskom naukom. Sam Akvinski u „Sumi protiv pogana“ objašnjava kako postoje vjerske istine do kojih se doista ne može doći razumskim putem i ne bismo nikada došli do njih da nam ih nije objavio sam Bog, ali postoje također istine o Bogu do kojih se može doći prirodnim razumom. Stoga, on smatra da ima smisla razumski razlagati vjerske istine. Toma to svoje mišljenje kompletira navodom kako su i neki filozofi došli do nekih istina putem prirodnog razumskog zaključivanja. Zbog toga se on služi Aristotelovom filozofijom i prilagođava je kršćanstvu. Akvinski je bio jako dobar poznavatelj Aristotela i toliko ga je dobro ukomponirao u kršćanski nauk da se kaže da ga je pokrstio, isto kao što se za Augustina kaže da je pokrstio Platona. Također, kod Akvinskog je razum bio u potpunosti podložan vjeri, a time i filozofija teologiji. On sam objašnjava da u svojim izlaganjima daje prvenstvo vjeri jer smatra da se crkvene dogme, premda su neke spoznatljive razumom, ipak trebaju nalagati za vjeru jer se u ljudsko razmišljanje mogu uplesti razne neistine i zablude. Zbog toga je on u svojim djelima u potpunosti podložan autoritetu „Biblije“, a to dokazuje uistinu obilnim citiranjem. Tomin je najveći doprinos što je uspio sistematizirati cijelo teološko naučavanje i to ponajviše u „Sumi

¹¹ „Toma Akvinski, sv.“, *Hrvatska enciklopedija* (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61654>, zadnji pristup 25. 6. 2020.); Ivan ZELIĆ, „Sveti Toma Akvinski – veliki teolog i svetac (1)“, *bitno.NET*, (<https://www.bitno.net/academicus/teologija/njegova-plemicka-obitelj-pripremala-ga-je-za-kardinala-ih-je-sokirao-ulaskom-u-prosjacki-red-dominikanaca/>, zadnji pristup 25. 6. 2020.); Ivan ZELIĆ, „Sveti Toma Akvinski – veliki teolog i svetac (2)“, *bitno.NET*, (<https://www.bitno.net/academicus/teologija/kao-profesora-na-pariskom-sveucilistu-resila-ga-je-kristalna-jasnoca-u-izlaganju-velika-ljubav-prema-istini/>, zadnji pristup 19. 7. 2020.)

teologije“ u kojoj je s preko 3000 članaka (*articuli*) dovršio i zaokružio jedan čitav teološki sustav, koji je započeo njegov učitelj Albert Veliki.¹²

Čitav mu se opus ugrubo dijeli na *opera maiora, quaestiones, opuscula, commentaria* te *sermones* tj. na veća djela, pitanja, djelca, komentare te propovijedi. U veća djela spadaju *Summa theologica* („Suma teologije“), *Summa contra gentiles* („Suma protiv pogana“) te *Commentarium in quattuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi* („Tumačenja mnijenja Petra Lombardijskog“), a u pitanja *Quaestiones disputatae* („Prijepona pitanja“) te *Quaestiones quodlibetales* („Pitanja o bilo čemu“). Sva su ta djela, u kojima Toma sustavno izlaže svoj nauk, isključivo filozofsko-teološkog karaktera, a najznačajnije i najpoznatije je „Suma teologije“. Komentari se odnose s jedne strane na biblijske komentare („Stari Zavjet“, „Evandjelja“, „Pavlove poslanice“), a s druge na filozofske (uglavnom komentari Aristotela). *Opuscula* se dijele na *theologica* te *philosophica*, u kojima Akvinski razrješava neka teološka i filozofska pitanja. S obzirom na to da je Toma bio i svećenik, kao takav je i propovijedao i to na talijanskom. Te su propovijedi zapisane i prevedene na latinski pa se one ubrajaju u *opuscula* i zajedno s ostalim manjim djelima su i tiskana. Propovijedi su od svih njegovih djela najlakšeg diskursa te su više didaktičkog usmjerenja nego skolastičkog. U propovijedi između ostaloga pripadaju i „Tumačenja apostolskog Vjerovanja“, „Gospodnje molitve Očenaša“ te „Zapovijedi“ u koje su uključene i dvije zapovijedi ljubavi.¹³

Te propovijedi je Toma izrekao u Napulju za vrijeme pretkorizme i korizme 1273. godine kako sveučilištarcima, tako i običnom puku koji je dolazio sudjelovati na misama. Zbog toga ih je održao na talijanskom pučkom jeziku i na lakši način objašnjavao. Toma na jednom mjestu u izlaganju o apostolskom Vjerovanju i sam kaže: „Pustimo sada na stranu oštromna dokazivanja pa uzmimo običan primjer da pokažemo kako je sve stvoreno i učinjeno od Boga.“¹⁴ Dakle, Toma se nekad u objašnjenjima koristi usporedbama iz svakidašnjeg života kako bi slušatelji koji nisu poznavali teologiju lakše razumjeli o čemu govori i kako bi to onda mogli prenijeti u život. U tom je razdoblju održao 59 ili 58 propovijedi koje čine jednu cjelinu. Toma u njima svoje slušatelje želi poučiti trima stvarima koje su čovjeku potrebne da se spasi:

¹² Toma AKVINSKI, *Summa contra gentiles/Suma protiv pogana*, prev. o. Augustin Pavlović, Kršćanska sadašnjost, sv. 1, Zagreb, 1993., 11. i 17; Ivan ZELIĆ, n. dj., 103–114.

¹³ Mladen PARLOV, „*Opuscula theologica* sv. Tome Akvinskog u misli M. Marulića“, *Colloquia Maruliana* VIII (1999.), 99. i 101; Toma AKVINSKI, *Opera omnia* (<https://www.corpusthomicum.org/iopera.html>, zadnji pristup 27. 6. 2020.)

¹⁴ Toma AKVINSKI, *Stožeri kršćanske vjere*, prev. o. Augustin Pavlović, Symposion, Split, 1981., 38.

znati što treba vjerovati, čemu nas uči apostolsko Vjerovanje, znati za čim težiti, čemu nas poučava Gospodnja molitva Očenaš, te konačno znati što treba činiti, o čemu nas uči zakon Božji (tj. Zapovijedi). Te tri stvari odgovaraju trima bogoslovnim krepostima: vjeri (*fides*), ufanju (*spes*) i ljubavi (*caritas* označava djelatnu ljubav), oko kojih se, po svečevom mišljenju, vrti cijeli kršćanski život.¹⁵ Nama je za rad bitno samo „Tumačenje apostolskog Vjerovanja“ jer se u njemu nalazi Tomin nauk po pitanju teme posljednjeg suda, ali ćemo se osvrnuti i na „Sumu teologije“. Sada ćemo detaljnije proučiti strukturu, sadržaj i stil „Tumačenja apostolskog Vjerovanja“ kako bismo kasnije mogli lakše uočiti sličnosti i razlike s Marulićem.

3. 1. 1. *Expositio super Symbolum Apostolorum*

Toma vjeru stavlja na sam početak propovijedanja jer smatra da je ona temelj i početak svakog kršćanskog života i jer Vjerovanje počinje riječju *Credo*. Naravno, uz vjeru dolaze još i nada i ljubav kao tri bogoslovne kreposti koje se zapravo međusobno prožimaju. Toma u „Tumačenju apostolskog Vjerovanja“ izlaže i objašnjava sve članke Vjerovanja, a njih ima 12. Nama su posebno zanimljivi sedmi, jedanaesti i dvanaesti članak jer su direktno povezani s našom temom pa ćemo se i detaljno osvrnuti na njih, ali ponajprije ćemo reći nešto o stilu. Premda je „Tumačenje“ propovijed (*sermo*) Toma se ne obraća direktno čitatelju, već mu ovo izlaganje nudi i obrađuje na sličan način kao i ostala svoja djela što znači da na sustavan način obrađuje sadržaj svakog članka. Dakle, Toma ima pred sobom neku temu, koju onda određenim redoslijedom raščlanjuje te sistematizira i na taj način dovodi čitatelja do određene spoznaje i navodi ga na prakticiranje spoznatoga. Sva su Tomina djela, pa tako i ova, djelomično i polemičkog karaktera. Naime, on uvijek spominje ili neko suprotno mišljenje („neki vjeruju...“) ili neku konkretnu zabludu na što on odgovara i dokazuje da su u krivu, čime čitatelja vodi do istine. Za tu borbu kao oružje koristi razum, logiku te „Sveto Pismo“, prema kojem je ravnao sva svoja naučavanja. Međutim, kao što je već rečeno, „Tumačenja“ su ipak bila lakšeg, poučnog karaktera.

U sedmom članku koji glasi *Inde venturus est iudicare vivos et mortuos* („Odonud će doći suditi žive i mrtve“) Toma govori o drugom, posljednjem sudu. Naime, Katolička Crkva naučava da postoje dva suda, prvi koji je pojedinačni i na njega se dolazi odmah nakon smrti, i drugi sveopći, koji će se zbiti na kraju vremena. Razlika između ta dva suda je što u prvom

¹⁵ Isto, 7. i 141.

svaki pojedinac zasebno saznaje je li svojim djelima zaslužio raj, pakao ili se još mora pročistiti u čistilištu, dok se u drugom svima obznanjuje što je svaka osoba zaslužila. Toma za početak navodi da je troje bitno za taj sud: način na koji će se odvijati, činjenica da ga se treba bojati te način na koji se na nj treba pripremiti. Zatim slijedi obrada svake točke. Što se tiče prve, o sudu je važno znati da je sudac Isus Krist, da će suditi sve koji su živjeli, koji žive i koji će živjeti te da će im se suditi za sva djela, dobra i zla. Prema Tomi, sudac je Krist iz tri razloga: jer je Krist kao čovjek to zaslužio svojim djelima, jer osuđenici moraju vidjeti suca u obličju čovjeka kako ne bi osjećali radost gledajući božanstvo te da suđenici ne bi očajavali jer bi ljudi, kad bi im sudio sam Bog, bili u strahu. Akvinski razlikuje četiri vrste suđenika: dobri (*boni*), zli (*mali*), ostali dobri te ostali zli. Dobrima i zlima se neće suditi, a ostalima hoće. Zapravo, dobrima, koji su za Boga postali *pauperes spiritu*, ne samo da se neće suditi, nego će oni čak suditi ostalima. Zlima se isto neće suditi jer ih je njihova nevjera već osudila. Ostalima će se suditi jer su vjerovali, ali ne savršeno tj. u djelima su grijeshili. I u tom će se broju zli osuditi jer su, premda su vjerovali, umrli u smrtnom grijehu. S obzirom na drugu točku, Akvinski iznosi da postoje četiri razloga zbog kojih se suda treba bojati: zbog sučeve mudrosti (*sapientia*), moći (*potentia*), pravednosti (*iustitia*) te srdžbe (*ira*). Nijedan čovjek ne može uteći Božjem rasuđivanju i njegovoj pravednosti. Toma ovdje također navodi da će Krist biti drugačijeg izgleda tj. prema dobrima će se pokazati blagog i ljubaznog lica (*dulcis et delectabilis*) dok će prema zlima biti srditog i okrutnog (*iratus et crudelis*). Ovaj svetac na kraju članka objašnjava da se za taj sud treba pripremiti uzimajući četiri lijeka: dobro vladanje (*bona operatio*), priznanje, kajanje i pokoru za počinjene grijeha (*dolor, confessio et poenitentia*), milostinju (*eleemosyna*) te ljubav prema Bogu i bližnjemu (*amor Dei et caritas proximi*). Toma na taj način želi potaknuti slušatelja i čitatelja na kreposno življenje i na činjenje dobrih djela, čime se pokazuje njegova didaktička strana.¹⁶

Akvinski u jedanaestom članku *Credo in carnis resurrectionem* („Vjerujem u uskrснуće tijela“) govori da će se uskrснуće tijela stvarno dogoditi, a zatim objašnjava stvari koje pripadaju u domenu tog dijela Vjerovanja. Za Tomu su to četiri stvari: prva je korist od vjere u uskrснуće koja blaži tugu zbog smrti naših dragih i budi nadu da ćemo se ponovno vidjeti, oduzima strah pred smrću, čini nas marljivima i revnima u nastojanju oko dobra te nas odvraća od zla. Toma zatim nabraja i opisuje svojstva i osobine koje će imati uskrsla tjelesa. Razlikuje četiri zajednička i četiri posebna svojstva (*specialis conditio*) koja će se razlikovati kod

¹⁶ Toma AKVINSKI, *Expositio in Symbolum Apostolorum*, (<https://www.corpusthomisticum.org/csv.html>, zadnji pristup 27. 6. 2020); T. AKVINSKI, n. dj. (14), 74–77.

proslavljenih i kod osuđenih. Što se tiče zajedničkih osobina, uskrsla će tjelesa izgledom biti ista kao naše tijelo (*idem identitas*), ali će biti drukčija od zemaljskih jer neće imati nikakvih potreba (*alter qualitas*), bit će cjelovita (*perfecta integritas*) što znači da neće imati nikakvih tjelesnih nedostataka ili oštećenja i nalazit će se u savršenoj dobi (*perfecta aetas*) za koju je Akvinski smatrao da su oko 33 godine tj. dob u kojoj je Krist umro. *Alter qualitas* se odnosi i na neraspadljivost (*incorruptio*) i na besmrtnost (*immortalitas*) jer kad se tijela jednom sastave neće se više raspasti i takva će biti zauvijek. S obzirom na posebna svojstva proslavljena će tijela (*corpora glorificata*) posjedovati sjajnost (*claritas*), netrpnost (*impassibilitas*), pokretljivost (*agilitas*) te tananost (*subtilitas*). Nasuprot tome, osuđena tijela (*corpora damnata*) će biti tamna (*obscura*), podložna trpljenju (*passibilia*), troma (*gravia*), te će im duše i tijela biti tjelesni (*carnalia*).¹⁷

Dvanaesti članak *Credo in vitam aeternam* („Vjerujem u život vječni“) je zadnji članak, u kojem Toma najprije dokazuje postojanje vječnog života, a potom objašnjava u čemu se on sastoji. Vječni je život zapravo sjedinjenje (*coniunctio*) čovjeka s Bogom, koje se sastoji u savršenom gledanju (*perfecta visio*). U vječnom ćemo životu gledati Boga licem u lice, kakav jest. Nadalje, vječni je život savršeno zasićenje želje (*perfecta satietas desiderii*). Čovjek na zemlji nikada ne može do kraja ispuniti svoje želje niti može biti do kraja zasićen već tu puninu nalazi jedino u Bogu. Blaženici sve imaju u Bogu: želi li tko užitke, traži li tko časti ili pak teži za znanjem, u Bogu će sve to posjedovati savršeno. Treća sastavnica je savršena sigurnost (*perfecta securitas*), koja se sastoji u životu bez žalosti, straha i ikakvih briga. Naposljetku se u vječnom životu nalazi ugodno društvo svih blaženika (*iucunda societas omnium beatorum*), u kojem će se svi ljubiti i veseliti zbog tuđe radosti. Akvinski uzima ove četiri osobine vječnog života kao najvažnije, no kaže da će sveti posjedovati još mnogo toga neizrecivoga (*multa ineffabilia*). Suprotno blaženima, kazna osuđenih sastoji se u njihovoj odijeljenosti od Boga i svih dobrih (*separatio Dei et omnium bonorum*), u grižnji savjesti (*remorsus conscientiae*), u žestini osjetilne kazne (*immensitas poenae sensibilis*) te u gubitku nade za spasenje (*desperatio salutis*). Toma ovim člankom daje snažan iskaz vjere jer je poruka ovog članka, a i cijelog Tominog izlaganja, da je Bog cilj prema kojem težimo i idemo i stoga bi sva naša djela trebala biti u službi tog cilja.¹⁸

¹⁷ Isto, 93–96.

¹⁸ Isto, 97–100.

3. 1. 2. *Summa theologica*

Cjelovit je Akvinčev nauk o posljednjim stvarima izložen i razložen u „Sumi teologije“, Tominom najvećem, najvažnijem i najpoznatijem djelu. S obzirom na to da se nauk o eshatologiji djelomično nalazi i u Tominim propovijedima, koje smo već obradili, iz „Sume“ ćemo se dotaknuti samo onog dijela kojeg nema u propovijedima za potpunu sliku kako bismo kasnije lakše mogli usporediti Akvinčev i Marulićev nauk. Taj se nauk u „Sumi“, koja je podijeljena na tri dijela, nalazi na kraju trećeg dijela u tzv. dodatku (*supplementum*). On uključuje znakove koji će prethoditi prije posljednjeg suda, uskrsnuće tijela, darove uskrslih tjelesa, sam sud te na kraju stanje i darove blaženih i nasuprot njima prokletih. Dio o znakovima prije suda se u „Tumačenju“ uopće ne nalazi, pa ćemo o tome reći nešto detaljnije. Toma tim događajima posvećuje dva naslova tj. dva pitanja (*quaestiones*): *De signis quae iudicium praecedent* („O znakovima koji će prethoditi sudu“) te *De igne ultimae conflagrationis* („O ognju posljednjeg požara“). U prvom pitanju Toma objašnjava da će biti znakova prije Kristovog dolaska kako bi ljudi bili upozoreni i spremni na ono što slijedi. Međutim, Akvinski kaže kako nije sigurno koji će to znakovi biti jer se neki od njih koje navodi Evanđelje događaju cijelo vrijeme, jedino što će možda u posljednje vrijeme biti jači, ali ne možemo znati do kojeg će se stupnja pojačati. Nadalje, razmatra pitanje pomrčine Sunca i Mjeseca, za koje kaže da neće biti lišene svojeg svjetla na sam Kristov dolazak jer će tada cijeli svijet biti obnovljen, već je moguće da Božjom moći izgube svoje svjetlo neposredno prije suda kako bi se ljudi ispunili strahom. Također, nebeske će se sile (*virtutes caelorum*) pomaknuti. Zanimljivo je da nebeskim silama Toma smatra anđele (*virtutis ordo*), čija je služba pomicanje nebeskih tijela. Naime, anđeli će se pomaknuti zbog toga što neće više trebati pomicati nebeska tijela (*corpora caelestia*). U drugom se pitanju Toma dotiče završetka svijeta u ognju (*ignis*), za koji kaže da se svijet neće uništiti nego očistiti (*purgatio*), a sredstvo će biti materijalni oganj. Naime, kao što se ljudi trebaju pročistiti i imati proslavljena tijela, tako i svi elementi i cijeli svijet trebaju biti očišćeni od nesavršenosti i dobiti svoj novi sjaj, veći od prijašnjeg. On će zahvatiti i zle i dobre i sve ih pretvoriti u pepeo, ali s razlikom što će zli trpjeti bol od vatre dok dobri neće, osim onih koje će se trebati pročistiti. Što se tiče uskrsnuća tijela, važno je napomenuti da će se ono dogoditi na kraju vremena, da je vrijeme nepoznato te da će anđeli sudjelovati u tome jer će se mrtvi dići na zvuk njihove trube. Osim toga, za uskrsnuće tijela bitno je reći da je nužno (*resurrectio necessaria*) jer je čovjek, sastavljen i od duše i od tijela, jedino tako potpun (*homo perfectus*). Duša je savršenija u tijelu nego izvan njega jer duša i tijelo čine jednu cjelinu i ako nedostaje jedan dio, nema cjeline. Također, nužno je da suđenici prime i na svojim tijelima ili

kaznu ili nagradu jer su tijela bila suučesnici u njihovim djelima. Toma zatim raspravlja o osobinama uskrslih tjelesa (*de conditionibus resurgentium*), dijeleći ih na zajedničke i pojedinačne. O tome je već dosta rečeno u propovijedima, jedino što ih Toma ovdje puno detaljnije razrađuje, ali se mi time nećemo baviti jer nam za rad nije bitno. Zanimljivo je da u „Sumi“ pod zajednička svojstva (*communiter*) nabraja tri: *identitas*, *integritas*, *qualitas*, a četvrtu *aetas*, koju navodi u propovijedima, ovdje svrstava pod *qualitas*. Zatim prelazi na sveopći sud koji se mora dogoditi kako bi suđenici bili suđeni kao dio cijelog čovječanstva, kada će se do kraja vidjeti posljedice dobrih i zlih čina te će kazne ili nagrade biti kompletne jer će u njima sudjelovati i tijela. Nadalje, vrijeme suda je nepoznato, a odvijat će se u dolini Jošafat, koja se nalazi u Judeji. Premda će Krist imati svu vlast da sudi, zajedno s njime će suditi i pravednici (*perfecti viri*). Sudit će se ne riječima, nego spoznajom jer bi inače sud trajao predugo. Akvinski razmatra pitanje hoće li anđeli biti suđeni, na koje odgovara da neće direktno, nego u ljudskim djelima na koja su utjecali preko svojih ili dobrih ili zlih nadahnuća. Toma raspravlja i o stanju i kakvoći svijeta nakon suda (*status et qualitas mundi*). U vezi s time, svijet će biti obnovljen (*innovatio mundi*) kako bi odražavao Božju veličinu. Naime, s obzirom da se Božju bit neće moći gledati tjelesnim očima, ona će moći biti vidljiva jedino preko učinka u vidljivim tijelima. Stoga će ta tijela biti obnovljena u većem sjaju, kako ljudska tako i ostala (nebeska tijela i zemaljski elementi), kako bi na taj način izražavala božansku veličinu i slavu. Obnovljena tijela neće biti druge vrste (*species idem*), nego će im biti nadodana određena savršenost slave (*perfectio gloriae*). Toma ovdje razmatra i pitanje opstanka biljaka (*plantae*) i životinja (*animalia*). Za njih kaže da se neće pridružiti obnovljenom svijetu i njegovoj povećanoj slavi. Naime, sve ono što ostaje u obnovi mora biti obučeno u neraspadljivost. Nebeska tijela su po prirodi neraspadljiva u svojoj cjelini i u svojim dijelovima, elementi su takvi samo u cjelini, a ljudi ni u cjelini ni u dijelovima. No, to se odnosi samo na materiju (*materia*), a ne na oblik (*forma*), koji je kod ljudi neraspadljiv zbog toga što imaju razumsku dušu. Za razliku od njih biljke i životinje su raspadljive u potpunosti i u materiji i u obliku. Zbog toga što im se oblik odnosi na materijalnu dušu, koja propada nakon njihove smrti, propada i oblik te iz tog razloga neće imati udjela u neraspadljivosti. Vezano za blaženike, bitno je spomenuti da će blaženici gledati Božju bit (*divina essentia*), što se naziva blaženo gledanje (*beata visio*). Međutim, Boga neće gledati tjelesnim, nego razumskim očima (*oculi mentis, oculi intellectus*). Za razliku od njih, proklete će mučiti ne samo vatra, nego svi elementi. Taj će oganj biti tjelesan (*ignis corporeus*). Osim toga mučit će ih crv, koji neće biti tjelesan, nego duhovan jer označava grižnju savjesti. Uz to će osuđenici trpjeti i od zloduha jer su im se podložili već za života griješanjem. Mjesto kazne će biti pod zemljom (*sub terra*), u srcu zemlje (*in corde*

terrae) tj. u središtu zemlje (*in medio terrae*).¹⁹ Toma obrađuje još mnoga druga pitanja koja se tiču ove teme, no mi ih ipak ovdje nećemo spominjati jer nam za rad nisu bitna, već smo obradili samo ona gdje se mogu naći podudarnosti između Akvinskoga i Marulića.

¹⁹ Toma AKVINSKI, *Supplementum tertiae partis Summae theologiae*, S. D. de propaganda fide, Romae, MCMVI., 162–243. (<https://archive.org/stream/operaomniaiussui12thom#page/xlii/mode/2up>, zadnji pristup 16. 8. 2020.)

4. *Devotio moderna*

Devotio moderna je naziv za pokret duhovnog karaktera koji se pojavio u Nizozemskoj u drugoj polovici 14. stoljeća. Svaka duhovna obnova ili pokret podrazumijeva da je prethodila jedna duhovna ili stagnacija ili dekadencija, pa se u tom vidu taj pokret može gledati kao reakcija na tadašnje duhovno stanje. Pogledajmo u kakvom je duhovnom stanju tada bila Europa i kakvi su vjerski sadržaji stajali običnom vjerniku na raspolaganju. S jedne strane postojale su krize unutar Crkve: Zapadni raskol²⁰ te izrazita mlakost kršćana koja je itekako zahtijevala vjersku obnovu, sličnu onoj u 10. st. koju je predvodio samostan Cluny.²¹ S druge pak strane u razdoblju kasnog srednjeg vijeka običnom su se vjerniku za čitanje nudila djela ili napisana u skolastičkom duhu ili proizašla iz „rajnske mistike“.²² I jedan je i drugi sadržaj za obične vjernike laike bio apstraktan i često pretežak za čitanje i razumijevanje. Naime, tada se rjeđe išlo u crkvu, ispovijedalo i primalo pričest pa je time odvojenost laika od vjere bila veća tj. sve vezano uz prakticiranje vjere im je djelovalo apstraktnije, a sve je više rasla njihova želja i zanimanje za vjeru.²³ Sve je to pridonijelo nastanku i širenju te „nove pobožnosti“ te se moglo pretpostaviti da će ona u svom korijenu biti laička. Iz tog je razloga taj pokret nastao kao plod potrebe vjernika laika da imaju pomoć u življenju kršćanstva na svakodnevnoj razini, nešto konkretno, a ne apstraktno. U čemu je ta pobožnost bila *moderna*? Naziv *devotio moderna* su prvi koristili sami pripadnici pokreta, kako bi naglasili različitost od redovničkih i sličnih zajednica, koje su bile poznate u srednjem vijeku. Stoga se ta novost odnosila na specifičan oblik zajedničkog života izvan samostana, koji je bio nov u srednjem vijeku. Također, *modernitas* se nije sastojala u izmišljanju nekih novih pobožnosti ili neke nove duhovnosti, već u prilagođavanju srednjovjekovne duhovnosti tadašnjem vjerniku. Ta se prilagodba sastojala u stavljanju naglaska na redovito, na ono što je običnom vjerniku bilo dijelom njegove

²⁰ Borislav GRGIN i Ivo GOLDSTEIN, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Novi Liber, Zagreb, 2006., 381–386.

²¹ Isto, 202–207. Vjerska je obnova koju je predvodio spomenuti samostan ponajprije obuhvaćala obnovu redovničkog života s visoko postavljenim moralnim načelima. Uz to, borili su se protiv ženidbe svećenika i prodaje crkvenih časti te su velikim dijelom uspjeli u svojim naumima.

²² „Rajnska mistika“, *Velika povijest Crkve*, ur. Hubert Jedin, prev. Josip Ritig i Leon Držić, sv. 3 (polusv. 2) Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993., 433–448. Rajnska mistika ili njemački misticizam je spekulativna mistika tj. nauk o iskustvu Boga u duši. On obuhvaća čovjekov mistični doživljaj na putu prema sjedinjenju s Bogom. Kako bi opisali svoja mistična iskustva koristili su se i filozofskim i teološkim izrazima. U toj su mistici uglavnom primat imali dominikanci. To je iskustvo bilo okrenuto prema idealima, prema čovjekovu savršenstvu, tj. iskustvo koje je običnim vjernicima često bilo teško spojivo s njihovom svakodnevicom.

²³ Marin ŠKARICA, „Štovanje Euharistije od prvih stoljeća do uključivo Drugoga vatikanskog sabora“, *Crkva u svijetu*, 6 (2001.), 307–329.

svakodnevice, a ne na izvanredno. I upravo su taj svoj običan svakodnevni život sa svim dobrim i lošim događajima pripadnici pokreta koristili za izgradnju i za put prema svetosti.²⁴

Začetnik je tog pokreta bio Gerard Groote, Nizozemac koji se nastojao ostvariti u crkvenom pravu te je posjedovao dvije crkvene nadarbine²⁵: jednu u Aachenu, a drugu u Utrechtu. Međutim, planove mu je pomrsila bolest koja ga je pogodila u 34. godini života, nakon koje je odlučio promijeniti život. Odrekao se nadarbina i počeo živjeti strogim asketskim životom, ali ne kao redovnik, već kao laik. Također, bio je aktivan u svojoj biskupiji u kojoj je počeo propovijedati kao đakon te ukazivati na nemoral svećenika i crkvenih velikodostojnika. Zbog toga mu je bilo zabranjeno propovijedanje pa je prešao u drugu biskupiju. Nedugo nakon toga 1384. godine umire od kuge. Premda je živio kratko kao obraćenik, donio je puno plodova jer su se mnogi i muškarci i žene, laici, ali i klerici slušajući ga počeli okupljati u privatnim kućama kako bi zajedno živjeli kršćanski ideal. Ta su se okupljanja najprije proširila po cijeloj Nizozemskoj, zatim po Belgiji, Francuskoj, ali i po sjevernoj Njemačkoj, a u konačnici i u Italiju i u Španjolsku. Neki smatraju da je u Italiji postojao samostalan pokret i da je bio tek djelomično pod utjecajem izvorne „nove pobožnosti“. Taj se podatak ne može tvrditi sa sigurnošću jer širenje u Italiju i Španjolsku nije do kraja istraženo. Grooteov se pokret razvio u tri grane: Braća zajedničkog života, Sestre zajedničkog života te Windesheimska kongregacija regularnih kanonika. Oni su živjeli zajedno i zarađivali vlastitim rukama pri čemu im je ideal i legitimitet bila prva Crkva. Braća su uglavnom prepisivala i prodavala knjige, a sestre su izrađivale i prodavale tekstilne predmete. Takav je način zajedničkog života bio nov u srednjem vijeku pa su isprva pobuđivali sumnju, ali crkvenim odobrenjem on je postao prihvaćen i priznat. Još su neke njihove karakteristike bile sljedeće: sudjelovali su u životu svoje župne crkve te su iskazivali potpunu poslušnost Rimskoj Crkvi i svojem biskupu. Također, u meditaciji i čitanju Svetoga Pisma su, uz odobrenje biskupa, koristili narodni jezik, držali su tzv. kolacije ili nagovore te su prakticirali bratske opomene i javno ispovijedanje pogrešaka. Prije nego počnemo s analizom njihove duhovnosti, treba reći da nisu sve odrednice u svim zemljama gdje se ukorijenio bile jednake. Naravno, nije riječ o drastičnim razlikama jer se onda

²⁴ Mladen PARLOV, „Teme 'Devotio moderne' u misli Marka Marulića“, *Religijske teme u književnosti, Zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u Zagrebu 9. prosinca 2000.*, Šestak, Ivan (ur.), Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 2001., 40., 41. i 49.

²⁵ „Nadarbina“, *Hrvatski jezični portal*, (hjp.znanje.hr/index.php?show=search, zadnji pristup 3. 9. 2020.); nadarbina je dar u obliku nekretnina i zemlje.

ne bi smatrali pripadnicima istog pokreta, ali ih je ipak bilo. Zbog toga ćemo mi proučiti samo one karakteristike koje su bile zajedničke svim pripadnicima, a koje su zapravo i temeljne.²⁶

Ideal „nove pobožnosti“ je *homo devotus*, kršćanin koji je sličan onome iz prvih apostolskih vremena. Apostolima je bio cilj u potpunosti nasljedovati Krista, čije su riječi slušali, a djela gledali te su ona ostala duboko utisnuta u njihov život. Sukladno tome, i *homo devotus* stavlja osobu Isusa Krista u središte vlastitog života (kristocentričnost je njihova najveća i najvažnija karakteristika) zbog čega uvijek nastoji pred očima i na pameti imati Kristov život i riječi. Dok su apostoli Krista upoznavali živeći s njime, sljedbenici „nove pobožnosti“ su se s Kristovom osobom i djelima upoznavali preko „Evandjelja“ kao što je i sam Gerard predlagao: „*Radix studii tui et speculum vitae sint primo Evangelium Christi: quia ibi est vita Christi.*“²⁷ Stoga u njihovom vjerskom životu vrlo važno mjesto zauzima čitanje „Svetoga Pisma“, a posebice „Evandjelja“. Od njih se također zahtijeva da to što su pročitali i spoznali provode u život i da na taj način pred drugima svjedoče svoju vjeru u Krista. Cijeli kršćanski život je zamišljen kao neprestani rast u krepostima tj. *profectus virtutum*. Taj rast obuhvaća cjeloživotni čovjekov napor koji počinje obraćenjem, a nastavlja se dobrim odlukama, vježbanjem u krepostima te pokorom. Askeza, inače, u njihovom prakticiranju vjere zauzima vrlo važno mjesto. Naime, *profectus virtutum* je ponajprije put odricanja, a vrlo učinkovito sredstvo za taj put, kako su oni smatrali, upravo je askeza. Sukladno tom putu, čovjek se treba neprestano odricati grešnih sklonosti koje ima po svojoj paloj naravi. To nije moguće postići bez strpljivog podnošenja križeva i patnji. Iz tog razloga braća i sestre zajedničkog života trebaju svoj pogled imati uvijek upravljen prema Kristu patniku, koji je dao svoj život na križu i time svima postao uzor. U svojoj su pobožnosti stavljali velik naglasak na kreposti poniznosti, poslušnosti, ljubavi te čistoće srca među kojima ljubav zauzima prvo mjesto. Duhovnost „nove pobožnosti“ detaljnije ćemo proučiti na njezinom najreprezentativnijem djelu, *De imitatione Christi*.²⁸

4. 1. *De imitatione Christi*

Iz pokreta „nove pobožnosti“ proizašao je jedan od najvećih klasika katoličke duhovnosti, *De imitatione Christi*. Premda se ne može s potpunom sigurnošću reći tko je autor ovog djela, ipak se danas smatra da ga je napisao Toma Kempenac. Ovaj njemački duhovni pisac, pravim

²⁶ Isto, 41–46; „Devotio moderna“, *Velika povijest Crkve*, sv. 3 (polusv. 2), 1993., 487–504.

²⁷ M. PARLOV, n. dj. (24), 47.

²⁸ Isto, 41., 47–49; „Devotio moderna“, *Velika povijest Crkve*, sv. 3 (polusv. 2), 487–504.

imenom Thomas Hemerken, najprije je pripadao zajednici Braće zajedničkog života, nakon čega je postao redovnikom i predstojnikom augustinskog samostana u Nizozemskoj, a kasnije i svećenikom. Toma je bio vrlo popularan među svojim suvremenicima koji su ga vrlo rado dolazili slušati u crkve, a u samostan su k njemu dolazili po savjete i utjehu u nevoljama. Sačuvano je njegovih 38 spisa, od kojih je najpoznatiji i najčitaniji ovaj o kojem je upravo riječ. On je bio veliki zagovaratelj i širitelj duhovnosti „nove pobožnosti“, u čemu mu je ovo djelo polučilo velik uspjeh. Naime, ovo je djelo od iznimnog značaja ne samo za njegove suvremenike, već i za kasnije naraštaje, pa je i danas nezaobilazno štivo za svakoga tko je odlučio dublje zaroniti u vjerske vode. O njegovoj popularnosti i utjecaju svjedoči i podatak da je nakon Biblije najprevođenije i najčitanije djelo te da je do danas tiskano više od 4000 izdanja na više od 100 jezika, a na hrvatskom je jeziku doživjelo više od 40 izdanja, od kojih je prvi prijevod Marulićev.²⁹

Spis „Nasljeduj Krista“ je proizašao prvenstveno iz Tomina vlastitog životnog iskustva, za koje je on smatrao korisnim ponuditi ga braći redovnicima. Taj spis ima moralno-didaktičku ulogu jer sadržava savjete za svakodnevni praktični kršćanski život kako bi čitatelj mogao što bolje slijediti Krista na što nas i sam naslov upućuje. Djelo je podijeljeno na četiri knjige: *Admonitiones ad spiritualem vitam utiles* („Korisne opomene za duhovni život“), *Admonitiones ad interna trahentes* („Opomene koje vuku na unutarnji život“), *De interna consolatione* („O unutarnjoj utjesi“) te *De Sacramento Altaris* („O presvetom oltarskom Sakramentu“). Knjige su podijeljene na 114 poglavlja (*capita*). Dakle, cilj mu je potaknuti i poučiti čitatelje kreposnom životu. Zbog toga je napisan jednostavnim jezikom bez ikakvih rasprava, suprotno tekstovima skolastičara i mističara. Zbog te je svoje pristupačnosti običnom vjerniku i postigao tako velik uspjeh. Toma se povremeno i obraća samom čitatelju, a neki su dijelovi napisani kao dijalozi Boga i slugu u kojima ga Bog poučava. Takav način pisanja dodatno daje na vrijednosti i jačini sadržaja jer čitatelj dobiva dojam kao da ga poučava sam Bog. Autoritet za pisanje mu je „Biblija“, koju citira gotovo u svakom poglavlju. Usprkos spomenutoj jednostavnosti stila, Tomin je izričaj izrazito jak te poput oštra mača koji siječe sve do jezgre, bez uljepšavanja i prikrivanja predstavlja kako u praksi izgleda nasljedovati Krista. Kempenc naglašava potrebu za stjecanjem kreposti (*profectus virtutum*), koje uključuju odricanje od grešnih sklonosti te preziranje svega radi Boga. Na početku kreposnog puta stoji čitanje i razmatranje biblijskih, osobito tekstova „Evangelja“. Toma na samom početku svog spisa ističe kako je prvi korak

²⁹ Toma KEMPENAC, *Nasljeduj Krista*, prir. Ivo Blažević, Verbum, Split, 2012., I–VIII.

prema savršenosti razmatranje Kristova života jer: „*Doctrina eius (Christi) omnes doctrinas Sanctorum praecellit...*“³⁰ Krista stavlja za nenadmašiv uzor, koji treba nasljedovati. Međutim, Krist kakvoga on stavlja za uzor je raspeti na križu, koji je najbolji put prema svetosti: „*In cruce virtus summa, in cruce perfectio sanctitatis.*“³¹ Stoga, kako bismo najbolje nasljedovali Krista, po primjeru njega samoga treba strpljivo podnositi patnje i sve nevolje te se treba pokoravati Božjoj volji, jednom riječju trebamo nositi svoj križ. Da bi vjernik tako mogao činiti, treba imati poniznosti i poslušnosti, dvije kreposti koje Toma stavlja u same temelje kršćanskog života. U tome nošenju križa i nasljedovanju Krista patnika se nalazi prava i čista ljubav koja je rijetka jer: „*Omnes volunt cum Christo gaudere, sed pauci volunt aliquid pro ipso sustinere.*“³² Tom se tvrdnjom čitatelja želi potaknuti da upravo on bude *inter paucos*. Važno je napomenuti da Toma križ i patnju ne predstavlja kao svrhu samima sebi, već sredstvo stizanja do Boga te iskaz ljubavi prema Njemu. Stoga ljubav prema Bogu stavlja u samo središte kršćanskog života, a sve ostalo proizlazi iz toga: „*Omnia ergo vanitas, praeter amare Deum et illi soli servire.*“³³ Ako Krista ljubimo, sve ćemo podnositi za Njega. Također, Toma ističe i odricanje od svega stvorenoga i od svake ugone kako bi vjernik mogao prionuti samo uz Boga: „*(Dominus): Pete, non quod tibi est delectabile et commodum, sed quod mihi est acceptabile atque honorificum...*“³⁴ Odricanje treba biti potpuno što znači odricanje čak i od nas samih (*nos ipsos abnegare*). Kempenac gradi jedan sustav u kojem kreposti zauzimaju važno mjesto i u kojem je jasno istaknuta oprečnost kreposti i grijeha. Krepost, potpomognuta Božjom milosti, stoji na vrhu, a grijeh, koji čovjeka strmoglavljuje u paklene tmine, njezina je suprotnost. Iz svega se navedenoga jasno može vidjeti da sve Tomine misli i cijelo djelo odišu duhom „nove pobožnosti“.³⁵

Nama su za rad važna dva poglavlja: XXIII te XXIV. Dvadeset treće, *De meditatione mortis*, doduše ne govori direktno o sudu, već o smrti s kršćanskog gledišta, ali ta je tema usko povezana s temom suda. Meditiranje o smrti ima vrlo važnu ulogu općenito u kršćanskom životu te su je preporučivali mnogi duhovni učitelji, pa tako i Toma. Svima je dobro poznata fraza *memento mori* (sjeti se da ćeš umrijeti) koja je vjekovima ljude upozoravala na čovjekov kraj i cilj. Toma naglašava da je zemaljski život kratak: „*Hodie homo est, et cras non*

³⁰ Toma KEMPENAC, *De imitatione Christi*, 4.

(<https://archive.org/details/deimitationechnr00thomgoog/page/n68/mode/2up>, zadnji pristup 18. 7. 2020.)

³¹ Isto, 106.

³² Isto, 102.

³³ Isto, 64.

³⁴ Isto, 241.

³⁵ T. KEMPENAC, n. dj. (28), 1–364; T. KEMPENAC, n. dj. (29), 3–280.

comparet.³⁶ Uz to mnogi umiru iznenada i nepripremljeni. Zato uvijek trebamo biti spremni na smrt jer ne znamo kad će nas privinuti u svoj zagrljaj. Na nju ćemo se najbolje pripremiti izbjegavanjem grijeha te preziranjem svega: „*Disce nunc omnia contemnere, ut tunc possis libere ad Christum pergere*.“³⁷ Naime, Krist je naš cilj, a nebo pravi dom, dok smo ovdje samo putnici, stoga trebamo uvijek sve svoje misli i djela usmjeriti na vječni život. U ovom se poglavlju Kempencac direktno obraća čitatelju ili jednostavnim obraćanjem u indikativu: „*Si hodie non es paratus, quomodo cras eris?*“³⁸ ili zapovjednim načinom koristeći imperativ: „...*paratus esto, et taliter vive*...“³⁹. Na taj način ostavlja jak utisak na čitatelja. Odmah nakon razmišljanja o smrti slijedi meditacija o sudu.⁴⁰

U dvadeset četvrtom poglavlju, *De iudicio et poenis peccatorum*, Toma stavlja pred čitatelja sud jer ga promatra kao korisno sredstvo za kreposni život. Odmah na početku glave kaže: „*In omnibus rebus respice finem*...“⁴¹ Naime, već sada u ovozemaljskom životu moramo misliti što nas čeka iza smrti jer ćemo se na taj način lakše čuvati grijeha. Svaki grijeh treba biti zadovoljen pa Toma savjetuje da je bolje da se sada očistimo od grijeha, da ih okajemo te da damo zadovoljštinu, nego na drugom svijetu jer: „*Ibi erit una hora gravior in poena, quam hic centum anni in amarissima poenitentia*.“⁴² Ta se zadovoljština, dakle, sastoji od primjerene kazne. Toma zatim radi pojačavanja dojma od strahota suda i kazni pred čitatelja stavlja neke slike kazni: „*Ibi acediosi ardentibus stimulis pungentur, et gulosi ingenti fame ac siti cruciabantur*.“⁴³ Nastavlja: „*Ibi luxuriosi et voluptatum amatores ardenti pice et foetido sulphure perfundentur, et sicut furiosi canes prae dolore invidiosi ululabunt*.“⁴⁴ Toma tim stravičnim slikama želi potaknuti čitatelja da sada, kad još ima vremena, okaje grijeha jer će poslije biti prekasno. Također se i u ovom, kao i u prethodnom poglavlju, direktno obraća čitatelju te mu postavlja pitanja, kojima ga potiče na razmišljanje. U ovom je djelu jako izražen kontrast između ovozemaljskog života i vječnog: „*Tunc stabit ad iudicandum, qui modo se subjicit humiliter judiciis hominum*.“⁴⁵ Naime, pravednici u zemaljskom životu trpe, dok neporočni uživaju u bogatstvu i slavi ovoga svijeta, ali će u vječnosti biti obrnuto.⁴⁶ Iz svega se

³⁶ T. KEMPENAC, n. dj. (29), 55.

³⁷ Isto, 58.

³⁸ Isto, 55.

³⁹ Isto, 56.

⁴⁰ T. KEMPENAC, n. dj. (28), 72–78; T. KEMPENAC, n. dj. (29), 55–59.

⁴¹ T. KEMPENAC, n. dj. (29), 60.

⁴² Isto, 62.

⁴³ Isto, 61.

⁴⁴ Isto, 61.

⁴⁵ Isto, 62.

⁴⁶ T. KEMPENAC, n. dj., 79–85; T. KEMPENAC, n. dj. (29), 60–64.

navedenoga lako može uočiti da mu je apsolutno sve u službi poučavanja, i misli i pitanja i slike, kojima čitatelja želi potaknuti na razmišljanje o smrti, sudu, a u konačnici na krepostan život.

Zanimljivo je vidjeti kakav je bio odnos pripadnika pokreta *devotio moderna* prema skolastičarima te je vrlo važno za rad razmotriti pitanje jesu li oni odbacivali skolastiku. Mladen Parlov, koji se dublje bavio tom temom, smatra da su imali nepovjerenje i gotovo su odbacivali skolastička djela pa čak i Tomu Akvinskog.⁴⁷ No, pitanje je jesu li je oni odbacivali i o čemu je tu riječ. Za argumentaciju ćemo se voditi mišljenjem Kempenca i onime što kaže u „Nasljeduj Krista“. On kaže: „*Non est culpanda scientia aut quaelibet rei notitia, quae bona est in se considerata et a Deo ordinata...*“⁴⁸ te „*Ita libenter devotos et simplices libros legere debemus, sicut altos et profundos.*“⁴⁹ Uz to, on je toliko naglašavao krepost poniznosti, a ta se krepost između ostaloga sastoji i u tome da čovjek prihvati put kojim ga Bog vodi k sebi. Naime, kako kaže Pavao u prvoj poslanici Korinćanima: „Milosni su darovi različiti, ali je Duh isti. I različite su službe, ali je Gospodin isti. I različita su djelovanja, ali je isti Bog koji čini sve u svima. A svakomu se daje objava Duha na korist.“⁵⁰ Dakle, Bog u skladu s putovima daje i darove i milosti. A te darove daje na korist tj. na spasenje primatelja darova, na dobro drugoga te *ad maiorem Dei gloriam*. Te nam Tomine rečenice i sve navedeno govore da poznavanje stvari i znanost nije odbacivao kao takve. Postavlja se pitanje što je onda Kempenski želio poručiti rečenicom: „*Omnis homo naturaliter scire desiderat, sed scientia sine timore Dei quid importat?*“⁵¹ Dakle, on hoće reći da je znanje samo s Bogom korisno jer je tada taj dar okrenut u pravom smjeru i u tom se smislu osoba tim znanjem ne samo smije, nego i treba služiti. Ako je, pak, bez Boga, to znanje služi samo ljudskoj oholosti i nadmetanju, zbog čega postaje beskorisno i isprazno. Osim toga, Toma želi naglasiti da je najbitnije ljubiti Boga te da čovjek uvijek prihvati ono što mu Bog daje ne težeći previše za znanjem i mirno prihvaćajući ako nešto ne može spoznati („...*sine fastu honoris, sine pugnatione argumentorum.*“)⁵². Naime, nije znanje to koje nas dovodi do Boga, već kreposti, među kojima najviše ističe poniznost kao suprotnost oholosti mudraca i učenjaka koji se brinu samo za intelektualni život, a ne brinu se da vode krepostan život pred Bogom. Toma zapravo kritizira one koji stavljaju znanje ispred

⁴⁷ M. PARLOV, n. dj. (13), 97–98.

⁴⁸ T. KEMPENAC, n. dj. (29), 10.

⁴⁹ Isto, 13.

⁵⁰ *Biblija*, prev. Ivan Ev. Šarić, Verbum, Split, 2013., 1269.

⁵¹ T. KEMPENAC, n. dj. (29), 6.

⁵² Isto, 222.

kreposti te ispraznu učenost, koja ne služi ničemu nego nadmetanju znanja. U tom je smislu gledao i skolastičare, od kojih su se neki sigurno upuštali u beskorisne rasprave oko sitnica, pa ih je zbog toga gledao sa zadržkom. Uostalom, u Kempenčevo je vrijeme (14./15. stoljeće) skolastika bila na zalazu. Zbog toga postoji vjerojatnost da su „devocionisti“ sa sumnjom i ustručavanjem gledali sve skolastičare pa i Akvinca jer ga nisu poznavali. Međutim, za razliku od njih Akvinskom je cilj bio služiti Istini i otkriti je drugima tj. dar koji mu je Bog dao koristio je da drugima pomogne da dođu do Istine. Zapravo, kada malo bolje pogledamo, vidjet ćemo da su u suštini i skolastičari i mističari i pripadnici „nove pobožnosti“ imali jednak cilj: sjedinjenje s Bogom preko triju bogoslovnih kreposti – vjere, ufanja i ljubavi. Već smo i sami vidjeli da Akvinac, predstavnik skolastičara, naučava da su vjerniku za spasenje potrebne tri bogoslovne kreposti: vjera, ufanje i ljubav (vidi 3. 1.). Uz njega je važno spomenuti i sv. Ivana od Križa, predstavnika mističara (*doctor mysticus*), koji u svome djelu „Tamna noć“ kaže da je savršenstvo i cilj duše sjedinjenje s Bogom, a to se sjedinjenje događa upravo preko vjere, ufanja i ljubavi, triju teologalnih kreposti, koje trebamo posjedovati u savršenom stupnju ako želimo stići do savršenstva koje je Bog. Dakle, te tri kreposti su i kod skolastičara i kod mističara temelj i okosnica svakog kršćanskog života, a kako ćemo kasnije vidjeti, i kod Marulića. Ako im je izričaj i način obrade teme ili u nekim dijelovima ili potpuno drugačiji, to je zato što tako zahtijeva predmet i namjera. Zaključak je ove analize da pripadnici „nove pobožnosti“ (tj. Kempenac) nisu odbacivali (taj je izraz prejak) skolastiku i teološka naučavanja kao takva, nego su ih gledali sa ustručavanjem zbog motiva koji je skolastičare vodio do toga. Naime, Kempenca zanima je li njihov pokretač bila Božja volja ili njihova samovolja (oholost i znatiželja). Božja volja, po Kempenčevom mišljenju, zasigurno nije beskorisno raspravljanje oko sitnica, dok bi se u to vrijeme mogli usavršavati u krepostima. A ako nije Božja volja, onda je ovo drugo, što Toma zapravo osuđuje. No, činjenica je da Kempenac uopće ne razlaže vjerske istine na teološki način (potpuni izostanak teološke spekulacije), već čitatelja upućuje na krepostan život po uzoru na Krista poticajnim i slikovitim govorom. Razlog tomu je što kreposti imaju prednost pred znanjem i znanosti: „...*stude mortificationi vitiorum, quia hoc amplius tibi proderit, quam notitia multarum difficilium quaestionum.*“⁵³

⁵³ M. PARLOV, n. dj. (13), 97–98; T. KEMPENAC, n. dj (28), 4–12., 14–15., 287–290; T. KEMPENAC, n. dj. (29), 221; Ivan od Križa, *Tamna noć*, Symposion, Split, 2012., 155–160.

5. *De ultimo Christi iudicio sermo*

Djelo *De ultimo Christi iudicio* po književnoj je vrsti zapravo *sermo* (ovdje u značenju propovijedi). Napisana je potkraj Marulićeva života, oko 1520–1521. godine. Na samom početku te propovijedi Marulić govori koji je sadržaj i cilj njegovog izlaganja. Sadržaj dobro opisuje pjesma u elegijskom distihu naslovljena *ad lectorem* koja se doduše nalazi na samom kraju, kao *summa* svega rečenoga, ali lako bismo je mogli staviti na početak jer dobro opisuje sadržaj.⁵⁴ Stoga u nastavku u cijelosti donosimo njezin tekst:

*„Seclorum finem parvus tenet iste libellus,
Et summi examen iudiciumque Dei:
Clangorem tubae, quo mortua corpora surgent
Et referent meritis praemia digna suis.
Hunc lege, et incipies, vitiis post terga relictis,
Iudicis aeterni iussa verenda sequi.
Ille dabit populo caelestia regna fideli
Infernisque reos ignibus ille dabit.“⁵⁵*

Nadalje, Marulić na početku djela kaže da mu je nakana spas njegove i njihove (čitateljske) duše. Naime, on je smatrao da je upravo razmišljanje o sudu najkorisnije za krepostan život: *„Haec nos a vitiis avocat, ad virtutes concitat, arrogantiae supercilium iubet deponere, mansuetudinem amplecti, avaritiam abiicere, liberalitatem exercere, luxuriam fugere, continentiam conservare, caduca contemnere, aeterna desyderare.“⁵⁶* Nakon toga Marulić u sadržaju (*propositio*) sam iznosi strukturu govora, koji će biti podijeljen na tri dijela: u prvom će dijelu govoriti o događajima koji će prethoditi sudu, u drugom o samom Sučevu dolasku, a u trećem će nešto reći o zbivanjima nakon suda. Autoritet će mu biti „Stari Zavjet“ („Knjiga proroka Daniela“, „Jeremije“, „Izaije“, „Sefanije“, „Amosa“, „Malahije“, „Hošee“ itd.), „Novi Zavjet“ („Evanđelja“, „Pavlove poslanice“ te knjiga „Otkrivenja“) te ugled Crkve (*autoritas Ecclesiae*) tj. spisi crkvenih učitelja (Jeronim). Za početak, prije nego krene na sam sadržaj, Marulić raspravlja o jednom ključnom pitanju: neki postavljaju pitanje koja je svrha drugog,

⁵⁴ Marko MARULIĆ, *Latinska djela*, prev. i ur. Branimir Glavičić, Čakavski sabor, Split, 1979; „Kronologija života i djela Marka Marulića“, *Marulianum* (<https://sites.google.com/site/kksmarulianum2a/marko-marulic/kronologija-zivota-i-djela>, zadnji pristup, 10. 9. 2020.)

⁵⁵ M. MARULIĆ, n. dj., 279.

⁵⁶ Isto, 164.

posljednjeg suda ako ćemo već biti suđeni na prvom koji će biti odmah nakon smrti. On na to odgovara da se drugi sud neće odviti da bi Bog promijenio presudu, nego da bi je svima obznanio. Dakle, svima će biti otkrivene i nagrade i kazne od prvog do posljednjeg čovjeka kako bi svi vidjeli da je na djelu prisutno Božje milosrđe i pravednost.⁵⁷

5. 1. *Prima pars*

U prvom dijelu, dakle, Marulić govori o raznim događajima tj. znakovima po kojima će čitatelj lakše prepoznati bliži li se drugi Kristov dolazak. Za te znakove legitimitet pronalazi u „Evandjelju“, gdje apostolima sam Isus Krist iznosi događaje koji se moraju zbiti neposredno prije kraja svijeta. Ti događaji će označiti početak kraja tj. posljednju bitku između neba i pakla: bezakonje će uzeti maha i ljubav će ohladnjeti, narod će se dići protiv naroda, ratovi će bjesnjeti, glad će biti po cijelom svijetu, potresi će sve rušiti, kuga će otimati ljudske živote, dići će se lažni proroci koji će činiti čudesa kako bi zaveli sve ljude. Mnogi će upasti u zamke njihovih zabluda zbog čega će se dogoditi veliki otpad od vjere. Protivno njima i da se ne bi netko ispričavao neznanjem, propovijedat će se „Evandjelje“, na koje će se obratiti Židovi. Nakon propovijedanja će uslijediti Antikristov dolazak, za kojega Marulić smatra da je groza pustoši (*abominatio desolationis*). On će biti velika nevolja kakve nije bilo niti će biti te se ne bi nitko spasio, čak ni pravednici, kad Bog ne bi skratio to vrijeme. Nakon toga će se pojaviti znakovi na nebu: „*Sol obscurabitur, luna non dabit lumen, stellae cadent, virtutes caelorum movebuntur...*“⁵⁸ Nadalje, na zemlji će vladati neviđena tjeskoba svih naroda zbog huke morskog valovlja i na kraju će se na nebu pokazati znak Sina Čovječjega tj. znak križa. Odmah će nakon tih događaja doći Krist, Sin Čovječji, na oblacima u svojoj slavi, okružen anđelima. Poslat će anđele da trubljom pozovu sve pred Božje prijestolje na posljednji sud. Marulić navođenjem svih tih događaja ne želi preplašiti ljude, nego ih potaknuti da se okrenu k Bogu jer smatra da će čovjek u tim trenucima jedini spas naći u vjeri (*fides*) te će jedino *animi fortes in fide* biti postojani čak i u najvećim nevoljama te ih ništa neće odvratiti od Krista. Marulić stavlja paralelu između vremena prve Crkve i posljednjih vremena. Naime, kao što su se u početku Crkve širili progoni po cijelom Rimskom Carstvu, tako će se i u posljednjim vremenima kršćani uvelike progoniti po cijelom svijetu. U prilog tome, Marulić nabraja po kronološkom redu progone kršćana od apostola do polovice 4. stoljeća od strane rimskih careva

⁵⁷ Isto, 163–164. i 229–230.

⁵⁸ Isto, 230–231.

i kasnije od germanskih plemena za vrijeme arijanskog krivovjerja, a završava s progonima koja trpe njegovi suvremenici od Osmanlija. Također, kao što su apostoli u zoru Crkve propovijedali „Evandjelje“ po cijelom svijetu, tako će se i na njezinom zalazu propovijedati ista „Radosna vijest“.⁵⁹

Marulić aktualizira evanđeoski eshatološki govor i kao da slušateljima želi pokazati da je njihovo vrijeme posljednje jer u svom vremenu prepoznaje ispunjenje nekih znakova. Poraslo je bezakonje i ljubav se okrenula u mržnju. To bezakonje se prema Pavlovim riječima odnosi na grijehе oholosti, pohlepe, neposlušnosti, nepravednosti, nemilosrdnosti, požude, nezahvalnosti, samoljubivosti tj. na sve grijehе koje Marulić pronalazi kod svojih suvremenika: s jedne strane nemilosrđe i okrutnost nevjernika Osmanlija koji sve kršćansko pred sobom osvajaju i ruše, a s druge strane ispunjenje tog znaka vidi i kod samih kršćana koji su zaboravili na Isusa Krista te su postali oholi, pohlepni za novcem, svi gledaju samo na svoju korist zanemarujući siromaha, djeca su postala neposlušna roditeljima te su se sve vrste bezakonja umnožile. Marulić u tu kritiku uvrštava i svećenike kojima zamjera to što su preuzeli na sebe svećeničku službu ne iz želje za vječnim, već vremenitim dobitkom te se radije brinu da steknu imetak, nego da spase duše. Zapravo u tom nevjerničkom osvajanju vidi na neki način Božju kaznu jer su se kršćani okrenuli od Boga. Nadalje, primjećuje da se narod diže protiv naroda, a kraljevstvo protiv kraljevstva jer kršćani trpe progone od Osmanlija, a i kršćani se međusobno svađaju i ratuju, čime rasipaju vojnu snagu. Marulić nadodaje da su pretrpjeli i kugu i glad. Također, veliki otpad od vjere vidi kod mnogih kršćanskih zemalja koje su, zaničevši Krista, prihvatile krivovjerje pred napadom Osmanlija. Međutim, Marulić ne tvrdi kao sigurno da su im posljednja vremena pred vratima jer se nisu ispunili svi znakovi tj. još se treba dogoditi Antikristov progon te Kristov dolazak, a i znakovi na nebeskim tijelima Suncu, Mjesecu i zvijezdama. Marulić zatim detaljnije obrađuje Antikristovo rođenje, progon te propast. Marulić smatra da će taj Čovjek grijeha te Sin propasti, kako ga naziva, biti židovskog podrijetla. On će zavoditi i upropaštavati mnoge duše, ali će ga na kraju pobijediti Krist svojim dahom. Na kraju će poslije svih tih događaja na dan Suda uslijediti svršetak (*consummatio*) svijeta u ognju (*ignis*). Taj će oganj u jednom trenu uništiti i nebo i zemlju i mora tj. cijelu Zemlju i sve stanovnike na njoj. U toj će vatri umrijeti i zli i pravednici, ali jedni na život, a drugi na smrt. Vjernici će se u tom ognju očistiti kao zlato i srebro kako bi bili spremni za odlazak u nebo. Za

⁵⁹ Isto, 165–183. i 230–248.

potvrdu da je moguće da će zrak, more i zemlja gorjeti Marulić citira filozofe Heraklita, Seneku te Platona, pomoću kojih objašnjava prirodu i neke učinke ognja.⁶⁰

5. 2. *Secunda pars*

Drugi bismo dio mogli također podijeliti na tri dijela koji govore o uskrsnuću mrtvih, o samom Kristovom dolasku te o načinu suda. Kao što je već rečeno, nakon svih znakova, a prije svoga dolaska u slavi Krist će ispred sebe poslati anđele da trubljom označe da je došlo vrijeme uskrsnuća mrtvih. Marulić za potvrdu citira mnoge proroke Staroga zavjeta kojima je bilo dano vidjeti to uskrsnuće.⁶¹ Usprkos tome neki poriču uskrsnuće mrtvih jer smatraju nemogućim da će se ponovno sastaviti tijelo koje su životinje raskomadale i pretvorile u svoje meso ili pak smatraju nevjerojatnim da će od pepela spaljenih, pomiješanih s drugim pepelom, nastati isto tijelo. Marulić na to odgovara da je Božja moć neograničena, što potvrđuju mnogobrojna čudesa zabilježena u „Starom“ i „Novom zavjetu“: „*Qui ergo cuncta creavit solo verbo non poterit eandem substantiam materiae creatae, cum dissipata fuerit, in eandem formam redigere?*“⁶² Dakle, svatko će dobiti svoje tijelo sa svojim likom jer u onom tijelu u kojem smo činili ili dobra ili loša djela, pravedno je da budemo u istima ili nagrađeni ili kažnjeni. Uskrsnuće je, uostalom, kao što kaže i Toma Akvinski (v. 3. 1. 2.) nužno (*resurrectio necessaria*) jer se čovjek sastoji od duše i tijela i samo je tako potpun (*homo perfectus*). Radi te potpunosti čovjeka potrebno je da se duša sjedini s tijelom. Za kraj navodi nekoliko poganskih filozofa (Seneka, Platon i Teopomp) koji su isto smatrali da će se duša i tijelo sjediniti. Marulić na taj način želi pokazati da pitanje uskrsnuća mrtvih nije samo stvar vjere, nego ponajprije zdravog razuma.⁶³

Nakon tog uskrsnuća, uslijedit će svečani Kristov dolazak: „*Videbunt eum cum divinitatis gloria de caelo venientem, angelorum agminibus comitatum, ineffabili luce circumfusum.*“⁶⁴ Svi će ga vidjeti te će svi proplakati jer će spoznati tko je Krist tj. svi će vidjeti da je Krist i Bog i čovjek jer: „*Corpus hominem testabitur, potestas Deum.*“⁶⁵ Krist će doći da sazove sve ljude svih naroda i naraštaja na sud, da dobre nagradi, a zle kazni. Kristov je Otac predao svom Sinu svu vlast da sudi jer je Sin Čovječji. Međutim, Krist neće suditi sam, već će zajedno s njime

⁶⁰ Isto, 181–182. i 246–247.

⁶¹ Isto, 186–187. i 250–251.

⁶² Isto, 249.

⁶³ Isto, 183–188. i 248–253.

⁶⁴ Isto, 253.

⁶⁵ Isto, 253.

suditi i svi pravednici (proroci, apostoli itd.), koji će prema Pavlovim riječima čak suditi i anđelima. Marulić postavlja pitanje kako je moguće da će se suditi anđelima, koji su već ili proslavljeni ili prokleti. Zapravo, neće se anđelima suditi direktno, već preko ljudskih ili dobrih ili zlih djela koja su oni nadahnjivali. Suđenje će se odvijati u judejskoj dolini Jošafat, a suđenici će biti osrednje dobri i osrednje zli. Naime, postoje četiri podjele kod dobrih i zlih: izabranici (*electi*), osrednje dobri (*mediocriter boni*), osrednje zli (*mediocriter mali*) te bezbožnici (*mali, impii*). Osrednje dobri su vjerovali, ali su *minus perfecti* pa će im se suditi za njihove grijehе i propuste. Osrednje su zli, pak, isto oni koji su vjerovali, ali su *in peccatis perdit*i pa će biti zbog toga prokleti.⁶⁶ Za razliku od njih pravednici ne dolaze na sud zbog svoje vjere (djela su im bila u potpunosti u skladu s vjerom), a bezbožnici su već osuđeni zbog svoje nevjere. Pravednici će ipak doći pred sudačku stolicu, ali ne da se njima sudi, već da oni sude s Kristom. Marulić smatra da će Krista drugačije vidjeti prokleti i izabranici. Prvima će Kristovo lice biti strogo (*facies aspera*) i gnjevno (*facies irata*), a drugima će se pokazati blago (*facies mitis*). Krist će ponajprije odijeliti suđenike, vjerne (ovce) sebi s desne strane, a nevjerne (jarci) s lijeve.⁶⁷

U čemu se sastoji ta vjernost tj. koje će biti mjerilo suđenja? Odgovor na to pitanje daje nam rečenica iz „Evanđelja“ koja kaže: „*Dominus dicens: Esurivi enim, et dedistis mihi manducare; sitivi, et dedistis mihi bibere; hospes eram, et collegistis me; in carcere eram, et venistis ad me.*“⁶⁸ Dakle, mjera će biti ljubav prema Bogu, ali ta ljubav se očituje i u ljubavi prema bližnjemu: „*Amen dico vobis, quandiu fecistis uni de his fratribus meis minimis, mihi fecistis.*“⁶⁹ Dakle, suđenici s desne strane su to činili (dobri i osrednje dobri) pa će im Krist presuditi pozivajući ih u nebesko kraljevstvo s njime. Marulić uspoređuje nebesko kraljevstvo (*regnum caeleste*), koje je vječno, sa zemaljskim (*regnum terrenum*) koje je prolazno i nestalno. Stoga trebamo uvijek imati pogled uprt prema stalnosti i vječnosti. Marulić zemaljsko kraljevstvo spominje zato što kao da time želi reći svojim suvremenicima da se uzaludno trude za svoja kraljevstva koja će jednog dana propasti, a uostalom i oni će ih ostaviti i tada će ona pripasti nekome drugome. S druge pak, lijeve strane, nalazit će se oni koji nisu činili dobro Kristu i bližnjima (zli i osrednje zli) pa će i njima Krist presuditi u skladu s time tjerajući ih od sebe u vječni oganj (*ignis aeternus*). Ondje će trpjeti vječne muke, neugasivi oganj i za njih neće biti nikakve utjehe niti olakšanja.⁷⁰

⁶⁶ Isto, 255. i 257.

⁶⁷ Isto, 183, 188–193, 248. i 253–258.

⁶⁸ Isto, 260.

⁶⁹ Isto, 260–261.

⁷⁰ Isto, 194–198. i 258–262.

5. 3. *Tertia pars*

U trećem, zadnjem dijelu Marulić razmatra o onome što će uslijediti iza Sučeve presude. Blaženi će ići u raj, a prokleti u pakao. Marulić u ovom dijelu opisuje ta dva stanja ljudske duše: raj je vječno zajedništvo s Bogom, a pakao je vječna odijeljenost od Boga. Marulić tvrdi da je pakao smješten u središte zemlje (*in centro terrae*) jer se na taj način i fizički ostvaruje potpuna udaljenost blaženika od osuđenika. Naime, središte je zemlje najudaljenije od mjesta na kojem žive blaženi, a to je iznad neba. Marulić pakao (*infernus*) naziva još i imenima: *abyssus, lacus, stagnum ignis, caminus ignis, tenebrae exteriores, puteus interitus, gehenna mortis*.⁷¹ Već sami ti nazivi pokazuju užas pakla, ali Marulić, da bi pojačao njegove grozote, opisuje i kazne. Naravno, najteža će kazna biti vječnost muka bez ikakve utjehe te bez mogućnosti kajanja i popravljanja. Duša će patiti iznutra jer će neprestano osjećati grižnju savjesti (*morsus conscientiae*) te izvana, vječno mučena od tjelesnog ognja (*ignis corporeus*). Bezbožnici će u paklu u tijelu trpjeti nepodnošljivu vrućinu od ognja, užasnu hladnoću od leda, mučni smrad od sumpora te nošenje od olujnog vjetrova. Međutim, neće svi biti jednako kažnjeni, nego postoji razlika u težini kazne prema broju i težini grijeha tj. više će biti kažnjen onaj tko ima više grijeha ili teže grijehe. Bez obzira na to stupnjevanje, i najmanja će kazna u paklu biti nepodnošljivija nego najteža u zemaljskom životu. Na te muke nadodat će se i muka trpljenja od zloduha (*spiriti maligni*). Naime, prokletnici će biti prepušteni upravo njima jer su njihova nagovaranja slušali za života. Sukladno tome, oni će ih mučiti na razne načine, uvijek smišljajući sve opakije muke te ih neće nikada pustiti da predahnu. Premda je Marulić nabrojao neke kazne, one se kao ni strahote ne mogu nabrojati i opisati pa Marulić zajedno s Vergilijem uzvikuje:⁷²

*„Non, mihi si linguae centum sint oraque centum,
Ferrea vox, omnes scelerum comprehendere formas,
Omnia poenarum percurrere nomina, possem.“*⁷³

Zatim prelazi na opisivanje slave i položaja blaženih (*gloria beatorum*). Mjesto gdje se nalaze blaženici zove se nebo (*caelum*), koje se, prema „Bibliji“ još naziva: *lux inaccessibilis, terra viventium, lux immortalitatis, Hierusalem caelestis, civitas sancta, mons excelsus, domus*

⁷¹ Isto, 200. i 264.

⁷² Isto, 199–203. i 263–267.

⁷³ Isto, 267; Verg., *Aen.*, knj. VI, 625–627.

(<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0055%3Abook%3D6%3Acard%3D576> zadnji pristup 16. 8. 2020.)

Dei.⁷⁴ Time se želi kod slušatelja potaknuti želja za nebom. To stanje potpunog blaženstva (*plena beatitudo*), po Marulićevom mišljenju, najbolje objašnjava citat iz „Prve Pavlove poslanice Korinćanima“: „*Nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit, quanta praeparavit Deus his, qui diligunt eum...*“⁷⁵ Dakle, kao što je pakao neizreciv u svojoj patnji, tako je i raj neizreciv u svojoj radosti. Neka svojstva koja će imati blaženi su: vječni mir (*perpetua pax*), goruća ljubav (*ardens charitas*), neizreciva radost (*inenarrabilis laetitia*), trajni spokoj (*quies perennis*), vječna radost (*gaudium aeternum*).⁷⁶ Nadalje, u nebu će biti dan bez noći (*dies sine nocte*), svjetlo bez tmina (*lux sine tenebris*), bistrina uma (*claritas intellectus*), radost srca (*iocunditas mentis*), obilato dijeljenje svih dobara (*bonorum omnium cumolata retributio*).⁷⁷ Marulić nabroja i darove proslavljenih tijela (*corpora glorificata*): besmrtnost (*immortalitas*), neraspadljivost (*incorruptio*), sjajnost (*splendor, claritas*), pokretljivost (*agilitas*) te prodornost (*penetrabilitas*). Također, neće imati nikakvih potreba jer neće gladovati ni žeđati te neće ništa trpjeti. Svi ti darovi i sva ta svojstva će proizlaziti iz gledanja Božje biti (*visio essentiae divinae, beata visio*), u kojoj se nalazi vječno i potpuno blaženstvo i vrhunaravna radost. Po tome će gledanju blaženici „...*nosse ineffabilem, videre invisibilem, intelligere in unitate trinum, in trinitate unum et ab ipso fonte bonorum omnium bona corporis atque animae sine fine haurire.*“⁷⁸ Boga će u njegovoj biti gledati, ne tjelesnim, nego duševnim i razumskim očima (*oculi mentis et intellectus*). Marulić potiče kod čitatelja želju za gledanjem Boga i nadovezuje se na smak svijeta u ognju te objašnjava da u toj vatri počela neće propasti, nego će se očistiti (*elementa purgata*) te će nastati novo nebo i nova zemlja. To očišćenje znači da će staroj zemlji i nebu dati izgled novoga tj. priroda će im biti jednaka (*idem natura*), a slava drugačija (*alter gloria*). Mjesec će se zaodjenuti Sunčevom svjetlosti, a Sunce će sjati sedam puta jače nego prije. Zrak i zemlja će biti čišći, mora neće biti, a neće biti ni biljaka (*fruges*) ni životinja (*animalia*) jer neće više trebati ljudima. Nebo će biti novo jer će biti ispunjeno novim svjetlima, a to su proslavljena tjelesa. Marulić ovdje novu zemlju promatra i u alegorijskom značenju. U tom smislu zemlja predstavlja mjesto blaženika tj. Crkvu svetih koje uspoređuje sa zaručnicom urešenom nakitom, gdje narukvica, ogrlica te vrpca simboliziraju bogoslovne kreposti vjere (*fides*), ufanja (*spes*) i ljubavi (*caritas*). Marulić završava s molitvom upućenom Kristu, u kojoj ga prosi da ih očuva vjerne sebi u svim nevoljama.⁷⁹

⁷⁴ M. MARULIĆ, n. dj., 204. i 268.

⁷⁵ Isto, 266.

⁷⁶ Isto, 204–205. i 268–269.

⁷⁷ Isto, 205. i 269.

⁷⁸ Isto, 270.

⁷⁹ Isto, 203–216. i 267–279.

6. Analysis

U ovom ćemo poglavlju analizirati propovijed *De ultimo Christi iudicio* i usporediti je sa skolastikom preko Tome Akvinskog i s pokretom *devotio moderna* preko spisa *De imitatione Christi* tj. misli Tome Kempenskog. Skolastičari su nudili teološka tumačenja pojedinih vidova vjere (spekulativno-teološki dio) dok su pripadnici Grooteovog pokreta imali za cilj praktičan vjerski život (moralno-didaktički dio). Kod Marulića se u tumačenju posljednjeg Kristova suda mogu uočiti ta dva elementa ili razine pa ćemo iz tog razloga analizirati upravo njih. Vidjet ćemo u kojoj se mjeri poklapaju Marulićev nauk i ideje s Akvinčevim te s Kempenčevim te koje mjesto pripada jednoj i drugoj strani.

6. 1. *Elementum theologicum*

Što se tiče teološke razine, ponajprije trebamo reći, a to se i može vrlo lako uočiti, da je sadržaj propovijedi takav da ga je potrebno teološki obraditi. Uz to je tema drugog Kristovog dolaska te posljednjeg suda kompleksna i teološki zahtjevna. Ta tema pripada tzv. posljednjim stvarima tj. eshatologiji. Osoba, bilo klerik bilo laik, koja želi pristupiti toj temi s teološke strane treba vrlo dobro poznavati „Bibliju“ te nauk Katoličke Crkve. Naime, teološka je obrada i inače, a posebice u ovoj osjetljivoj temi, sklizak teren jer se može upasti u neku zabludu, stoga se, da bi taj nauk bio pravovjieran, treba slagati s naukom Katoličke Crkve tj. treba se slagati s „Biblijom“ te s crkvenom tradicijom (crkveni oci). To nam daje naslutiti da je Marulić dobro poznao kako „Sveto Pismo“, tako i spise crkvenih naučitelja. No, prije nego započnemo s usporedbom Marulićeva i Akvinčeva nauka, terminologije i stila, pogledajmo je li Marulić mogao poznavati nauk Tome Akvinskog te kakav je bio njegov odnos prema njemu.⁸⁰

Kao odgovor na postavljena pitanja značajan nam je podatak da je Marulić u svojoj knjižnici posjedovao dvije Akvinčeve knjige: *Opuscula s. Thomae de Aquino* te *Catena aurea*.⁸¹ *Catena aurea* spada u komentare i ona nije ništa drugo nego kompilacija komentara patrističkih otaca na sva četiri „Evandjelja“ (Augustin, Ambrozije, Jeronim, Krizostom, Grgur iz Nise, Bazilije Veliki itd). Navedena su *Opuscula* sadržavala i Tomine propovijedi, što znači da je Marulić „Tumačenje Vjerovanja“ imao u svojoj knjižnici zbog čega smo ga i izabrali za obradu, a još je

⁸⁰ Drago ŠIMUNDŽA, „Religiozno-teološka obilježja i moralno-didaktičko značenje Marulićeve rasprave o posljednjem sudu“, u: M. MARULIĆ, n. dj. (53), 143–153.

⁸¹ M. PARLOV, n. dj. (13), 98.

k tome „Tumačenje“ bilo lakšeg, manje filozofskog diskursa. Dakle, sa sigurnošću možemo reći da je Marulić čitao Akvinčeva djela i poznao njegov nauk. Ne samo da je Tomina djela čitao, već ih je i cijenio, drugim riječima osobno je Akvinca volio i bio mu privržen. Naime, Marulić čak na trima mjestima u „Instituciji“ posvećuje par redaka Tomi Akvinskom, gdje jasno kaže što misli o njemu. U drugoj knjizi „Institucije“, za Akvinskog kaže da je *catholicae veritatis locupletissimus dissertor*.⁸² A za njegova djela u istoj knjizi kaže da su za krijepljenje vjernika i pobijanje nevjernika takva: „...*ut nihil in Ecclesia quicquam scrupuli sit, nihil nodi, quod non explanatum in illis absolutumque invenies*.“⁸³ Marulić je bio upoznat i sa životom ovoga sveca. Naime, u petoj knjizi spominje da su ga braća zatvorila kako bi ga odvratila od redovništva, ali i da je bio ustrajan u svojoj odluci i zbog toga, prešavši preko svih prepreka, došao do cilja. Marulić je zadivljen njegovom postojanošću i čvrstinom te hvali njegov život i djela. Također, uspoređuje ga sa Suncem: „*Ac veluti sol, qui diu nube tectus latuerat, mox serenato caelo irradiare terram incipit, sic ille relictis fratribus et domo illuminare Ecclesiam coepit et morum et ingenii et doctrinae nitore*.“⁸⁴ Dakle, prepoznao je kod njega ne samo ispravan i dobro protumačen nauk, nego i svetost života što ga je sve zajedno zasigurno privuklo da čita i proučava upravo njega. Samim time što ga je uvrstio u „Instituciju“ znači da ga je smatrao uzorom. Sve nas to navodi na zaključak da se zasigurno i koristio njegovim naukom za svoja djela kako bi lakše prenio i objasnio kršćansku vjeru. Što se, pak, tiče „Sume“, Marulić je nije posjedovao no to ujedno ne znači da njezin sadržaj nije poznao. Zapravo, najvjerojatnije je poznao i „Sumu“, a i ostala djela jer da nije poznao sadržaj svih njegovih djela ne bi za Tomu mogao reći sve gore navedeno.

6. 1. 1. *Doctrina*

Kako bismo izbliže vidjeli u kojoj je mjeri Marulić koristio Akvinčeva djela, usporedit ćemo Marulićev i Akvinčev nauk. Promatrajući prvi dio *De ultimo...*, koji govori o znakovima prije posljednjeg suda, možemo vidjeti da Akvinski taj dio ne obrađuje u propovijedima, pa smo zato posegnuli za „Sumom“, u kojoj se bavi njima. Prema njoj Akvinski smatra da će se pojaviti znakovi prije Kristova dolaska, ali da ne možemo s potpunom sigurnošću znati koji su to. Marulić, slijedeći „Evandjelje“, samo nabraja te znakove, ne ulazeći previše u analizu toga u

⁸² Marko MARULIĆ, *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum*

(<http://www.ffzg.unizg.hr/klafile/croala/cgi-bin/getobject.pl?c.95:4:3.croala>, zadnji pristup 10. 8. 2020.)

⁸³ Isto (<http://www.ffzg.unizg.hr/klafile/croala/cgi-bin/getobject.pl?c.95:4:4.croala>, zadnji pristup 10. 8. 2020.)

⁸⁴ Isto (<http://www.ffzg.unizg.hr/klafile/croala/cgi-bin/getobject.pl?c.95:7:7.croala>, zadnji pristup 10. 8. 2020.); M. PARLOV, n. dj. (13), 98–101.

teološkom smislu. Nadalje, za znak na Suncu i Mjesecu Marulić također samo nabraja ne ulazeći previše u dubinu, dok Toma kao filozof nijansira određeni teološki problem, razlikujući da Sunce i Mjesec neće prestati sjati za vrijeme Kristovog dolaska (*tempus adventus Christi*) nego u vremenu blizu suda (*tempus propinquum ante iudicium*). Oko pitanja završetka svijeta u ognju obojica se slažu. Svijet se neće uništiti nego očistiti (*purgatio*), a sredstvo će biti materijalni oganj. Nadalje, Toma tvrdi da će ta vatra pročistiti dobre. U ovoj se točki njihov nauk podudara jer i Marulić smatra da će to biti materijalan oganj, zbog čega i navodi neke filozofe koji objašnjavaju prirodu vatre. On također smatra da neće svi trpjeti jer *aliis lucebit, alios uret*.⁸⁵ Marulić spominje puno više znakova te posebno ostavlja puno mjesta obradi Antikristova dolaska, što Toma uopće ne obrađuje.

U drugom se dijelu Marulić dotiče pitanja o uskrsnuću mrtvih te o posljednjem sudu. O ovim se pitanjima njihov nauk podudara u cijelosti: obojica naučavaju da će se na kraju svijeta dogoditi uskrsnuće mrtvih, da će se dogoditi u nepoznato vrijeme te da će se mrtvi probuditi na zvuk anđeoskih truba. Nadalje, obojica smatraju da je uskrsnuće nužno radi čovjekove potpunosti jer je duša potpuna i može postići savršenstvo jedino ujedinjena s tijelom. Osim toga, uskrsnuće je nužno i iz razloga što je pravedno da ljudi budu ili nagrađeni ili kažnjeni i u tijelima jer su u njima činili ili dobra ili zla djela (v. 3. 1. 2. i 5. 2.). Što se tiče zajedničkih svojstva uskrslih tjelesa Marulić i Akvinski se slažu u svojstvima besmrtnosti, nepropadljivosti, da će tjelesa imati isti lik (kod Tome *idem identitas*) te da neće imati nikakvih potreba (kod Tome *aliter qualitas*). Možemo primijetiti da Marulić ne spominje cjelovitost i savršenu dob. Kod posebnih se osobina isto slažu: sjajnost, pokretljivost, prodornost i netrpnost. Doduše Marulić ne spominje netrpnost u dijelu u kojem nabraja i opisuje osobine uskrslih tjelesa, ali kasnije kaže da blaženici neće trpjeti što znači da ni tijelo neće trpjeti. Za razliku od Tome, Marulić uopće ne spominje svojstva prokletih tjelesa. Što se tiče suda, sudac će biti Krist jer je Sin Čovječji, koji će suditi u svom proslavljenom čovječstvu. Također, neće suditi sam, nego će pravednici suditi s Kristom. Podudara im se i dio o suđenju anđela, o čemu obojica misle da će se suditi njihova nadahnuća u ljudima, a ne direktno njihovi grijesi jer su oni već suđeni. Nadalje, sučevo će prijestolje biti u judejskoj dolini Jošafat. Sudit će se svim živima i mrtvima, kod kojih i Toma i Marulić razlikuju četiri vrste suđenika: dobri (izabranici) i zli (prokleti), kojima se zapravo neće suditi jer je u prvih vjera u tolikom obilju da im nije potreban sud, dok je u drugih uopće nema pa su oni već osuđeni zbog svoje nevjere. Preostale dvije vrste su manje

⁸⁵ M. MARULIĆ, n. dj. (53), 245.

dobri i manje zli, koji su vjerovali, ali ne potpuno jer njihova djela nisu uvijek odražavala njihovu vjeru.

Što se tiče vječnih stanja duša, raja i pakla, nauk Tome i Marulića također se poklapa. Pakao je odijeljenost od Boga i vječan je, što znači da nema nade u spasenje, već neprestano očajavanje. Kazne su sljedeće: iznutra će ih gristi duhovni crv tj. grižnja savjesti, a izvana će ih mučiti materijalni oganj. Ovdje Toma kaže da će ih mučiti svi elementi, dok Marulić nabroja konkretne muke: oganj, led, sumpor te olujni vjetar. No, Marulić ne definira da će biti mučeni jedino od tih elemenata, već spominje njih jer se oni daju razaznati iz „Biblije“. Nadalje, bit će mučeni od zloduha jer su podlegli njihovim napastima. Također, Toma i Marulić slažu se i oko mjesta gdje se pakao nalazi, a to je središte zemlje. Nebo, mjesto blaženika, vječno je i potpuno blaženstvo koje se sastoji u gledanju Božje biti (*beata visio*), ne tjelesnim nego duševnim i razumskim očima. Iz tog gledanja proizlazi sve: radost, ljubav, mir, vječno svjetlo, svi darovi i osobine te sva dobra. Blaženici neće više imati straha, nikakve bijede neće više poznavati, nikakve brige niti trpljenja te smrti neće više biti. Svijet će se na kraju pročistiti i obnoviti te će biti iste prirode, ali različitog, većeg sjaja. Marulić kao i Akvinski smatra da biljke i životinje neće sudjelovati u obnovi svijeta. Akvinski jasno definira da će u toj obnovi osim ljudi sudjelovati nebeska tijela i zemaljski elementi, a biljke i životinje neće te objašnjava zašto. Marulić ne ulazi u takvu dubinu i podjele, već samo kaže da je razlog zato što ljudima životinje i biljke više neće trebati. Marulić traži neke praktične razloge, a ne filozofske. Možemo vidjeti da postoji svojevrsna razlika u tumačenju, tj. Toma daje opširne i detaljne odgovore te nijansira određeni problem finoćom jezika i raščlambe. Marulić to ne čini jer ga ne zanima teološko tumačenje neke vjerske istine, nego mu je i ono, bez obzira koliko detaljno bilo, u didaktičkoj službi. Iz svega napisanoga možemo zaključiti da je Marulićev i Akvinčev nauk u suštini identičan, ali se ponekad razlikuju u objašnjenjima. Primjerice, kad objašnjavaju razloge za drugi, posljednji sud, razlikuju se. Toma kaže da su razlozi da se ljudima sudi kao dijelu cijelog čovječanstva, da se do kraja vide posljedice dobrih i zlih čina te da kazne ili nagrade budu kompletne jer će u njima sudjelovati i tijela, dok Marulić kaže da će biti zato da bi Bog svoju presudu svima obznanio kako bi svi vidjeli Božje milosrđe i pravednost. Marulić se ne protivi Tominu objašnjenju, ali on sam daje drugo. Razlozi tome mogu biti sljedeći: ili Marulić koristi druge crkvene naučitelje ili daje neka objašnjenja po vlastitom domišljaju, ali mi na to ne možemo dati odgovor jer analiza toga prelazi okvire i opseg našeg rada. Naime, znamo da Marulić koristi crkvene oce (sam spominje Jeronima) i zasigurno daje neke svoje odgovore, ali ne znamo u kojoj mjeri i u kojim objašnjenjima. Štoviše, da se Marulić nije služio samo

Akvinčevim naukom znamo iz podatka da je, kao što smo već naveli, i Akvinčeva knjiga *Catena aurea* zapravo zbir komentara „Evandjelja“ crkvenih otaca. To nam daje naslutiti da je Marulić poznao i koristio i njihovu misao. Da je poznao njihovu misao daje nam do znanja i sam Marulić koji u *De ultimo* kaže da neće govoriti ništa sam od sebe, nego samo ono što je u skladu s „Biblijom“ i ugledom Crkve što znači da je poznao i nauk crkvenih otaca tj. njihovo tumačenje „Biblije“.

Zaključak da se Maruliću i Akvincu nauk u potpunosti podudara ne treba toliko čuditi jer su obojica pravovjerni pa se onda ni ne mogu bitno razlikovati u doktrinalnim pitanjima. Maruliću je bitna pravovjernost, pa zato koristi i crkvene oce i Akvinca, za kojim je posegnuo jer je prepoznao njegovu važnost i doprinos teologiji, ali i svetost života. Međutim, zasigurno je bio više pod utjecajem skolastike koja mu je vremenski bila bliže, a i bio je svjestan da je Akvinski vrhunac skolastike i njezin najveći sjaj koji je nakon njega počeo postepeno iščezavati (u Marulićevo je vrijeme skolastika bila na zalazu). Marulić osim u srednjovjekovlje, kao pravi humanist, baca pogled i u antiku. On poznaje misao antičkih mislilaca (Heraklit, Platon, Plinije, Seneka, Vergilije) i koristi je u svojim djelima kad mu zatreba tj. samo kao potvrdu kršćanskog nauka. Marulić time pokušava staviti kršćansku misao na jednu višu razinu, na onu koja će dokazati kontinuitet te misli od početka do kraja povijesti. Zanimljivo je što Akvinac u „Tumačenjima“ ne citira u dijelu koji se bavi pitanjima posljednjih stvari ni jednog antičkog filozofa, ali u „Sumi“ koristi i to ponajviše Aristotela (to uopće ne čudi) kojega jednostavno naziva Filozofom.⁸⁶ Razlog je što su „Tumačenja“ zapravo sistematizacija i izlaganje spoznatoga i obrazloženog u velikim sustavnim djelima u kojima se za analizu koristi i djelima antičkih filozofa. U sve to Marulić zasigurno unosi i samog sebe, neko vlastito tumačenje „Biblije“ i ponekad drugačiju terminologiju, naravno ne na štetu pravovjernosti. On time pokazuje da posjeduje širinu duha, bogatstvo znanja, originalnost te inovaciju, ali u svemu držeći ravnotežu i imajući pogled uprt prema vječnosti.⁸⁷

6. 1. 2. Terminologia

Nazivlje se kod Marulića samo djelomično podudara i s Tominom „Sumom“ i s propovijedi. S obzirom na to da znamo da je Marulić posjedovao „Tumačenje Vjeronanja“, mogli bismo

⁸⁶ T. AKVINSKI, n. dj. (19), 170.

⁸⁷ M. PARLOV, n. dj. (13), 98–101.

očekivati da će im barem u tom dijelu termini biti jednaki, no to nije slučaj. Primjerice, kod darova proslavljenih tjelesa za prodornost Marulić koristi riječ *penetrabilitas*, dok Akvinski koristi *subtilitas*. Marulićev sustav nije sistematičan pa on ne daje uvijek nazive kao Toma (primjerice, iz cijelog djela možemo zaključiti da Marulić smatra da će uskrsla tijela imati svojstvo netrpnosti, ali ne spominje to kod darova nego kasnije, koristeći glagol *non patientur*, a Toma koristi imenicu *impassibilitas*). Marulić jako dobro poznaje latinski jezik i dobro se u njemu snalazi pa se onda i podrazumijeva da nema potrebe da se uvijek izražava tuđim riječima već sam izabire koju će riječ koristiti. Međutim, postoje i tzv. tehnički termini, kad se nešto jednostavno zove tako kako se zove i promjena zapravo uzrokuje moguće nejasnoće i kriva tumačenja. Zato kad Marulić koristi drugačije termine od Tome, riskira da se pomisli kako cilja na nešto drugo. Znači da je jako siguran u svoje znanje i u to da će ga se dobro razumjeti. Za potpunu sliku trebali bismo Marulićevu terminologiju usporediti i s crkvenim ocima pa bismo mogli vidjeti koliko se poklapaju, no to, kao i kod nauka, prelazi okvire našeg rada. Tako bismo mogli vidjeti koliko koristi njihove latinske nazive, a koliko svoje. Time što se Marulić i Akvinac podudaraju u nazivlju pokazuje da je Marulić Tomina djela upotrebljavao za svoju propovijed, a činjenica da je podudaranje djelomično pokazuje kako Marulićevo korištenje drugih teoloških izvora tako i njegovu originalnost.

6. 1. 3. *Stilus*

Uspoređujući Marulićev *De ultimo* s Akvinčevim „Tumačenjem Vjerovanja“ možemo uočiti da su i jedan i drugi po književnoj vrsti *sermo* (propovijedi). Međutim, bez obzira na nominalnu sličnost, u izričaju se razlikuju. Akvinski se ne obraća direktno slušatelju te zbog toga daje dojam da je distanciran od slušatelja, dok im se Marulić obraća, nazivajući ih familijarnim imenom *fratres charissimi*. Time pokazuje da želi uspostaviti preko riječi bratski odnos s njima i da mu je stalo do spasa njihove duše. To ne znači da Akvinskom nije stalo, ali kod Marulića se to jasno vidi i u izričaju tj. po kontaktu koji želi uspostaviti sa slušateljima. Također, što se tiče stila, njih dvojica se u tome podosta razlikuju. Naime, Akvinski sustavno obrađuje određenu temu, razumski je analizira i razrađuje sa svih aspekata te se lako može vidjeti da u njegovom izričaju postoji određeni sklad i redoslijed. Nadalje, kod Akvinskog možemo primijetiti da to radi *sine ira et studio*. Nasuprot njemu, Marulićev sustav nije sistematičan i nema nekakav plan pri teološkoj obradi određene teme. Naravno da i on uzima određenu strukturu i u izlaganju ima nekog redoslijeda (npr. podjela na tri dijela), ali on ne promatra sve aspekte određene teme, već uzima samo neke. Zatim, za razliku od Tome, Marulić

unosu sebe, daju životnost svome govoru, aktualizira ga te ponekad biva ponesen temom („*O visionem votis omnibus expetendam, omnibus divitiis praeferendam...*“⁸⁸). Također, ponekad se koristi slikovitim i impresivnim govorom („*Quanta felicitas in caelesti curia adscribi...?*“ te „*mecumque assidue tacitus loquor: Quando erit ille dies, quo de terris ad tuam transferrar domum, ubi futurus sim socius angelorum, consors sanctorum, haeres Dei, cohaeres Christi, possessor perennium bonorum, regni caelestis civis perpetuus?*“).⁸⁹ Dakle, kod njih se može vidjeti velika razlika u gradnji sadržaja i diskursa, zato što je Marulić u prvom redu bibličar koji tumači biblijske tekstove te samouki teolog, dok Toma kao pravi filozof svako pitanje i svaku točku razrađuje detaljno s filozofsko-teološke strane, pobijajući kriva naučavanja te dokazujući istinu Katoličke Crkve. Zbog toga Marulić ne ulazi previše u dubinu raspravljanja ni traženja uzroka jer mu to nije ni namjera. No, čitanje mu je „Biblije“ zasigurno olakšalo poznavanje skolastičke i patrističke misli, čija tumačenja i zaključke koristi.⁹⁰

6. 2. *Elementum morale didacticum*

Druga razina koju možemo uočiti kod Marulića je didaktičko-moralna, koja je zapravo u prvom planu. Premda tema posljednjeg Kristova suda zahtijeva detaljnu teološku obradu, Marulić uspješno provlači svoju moralnu misao kroz cijelo djelo. On svako malo prekida teološku misao adhortativnim elementima u kojima potiče čitatelja na krepostan život i na želju za vječnim životom. U toj se razini preslikava osobna dimenzija Marulićeva života. Naime, Marulić je bio osobno privržen navedenoj temi i to iz dva razloga. Prvi razlog nam daje već na početku propovijedi gdje kaže: „*Nescio equidem, an quicquam utilius homini Christiano sit, quam illorum, quae in fine futura sunt, frequens recordatio, tenaxque memoria.*“⁹¹ Marulić je u to bio osobno uvjeren pa zato to i nudi čitatelju. Drugi razlog leži u previranjima njegovog vremena. Naime, u Europi je u njegovo vrijeme vladao strah od kuge, ali i od nezaustavljive opasnosti koja je prodirala s istoka, osmanlijskih osvajača, u kojem je vidio Antikrista, a počinje i reformacija tj. Crkva je u krizi i potrebna joj je obnova. Ova Marulićeva propovijed usko je povezana s tim aktualnim događajima. Zbog toga se najvjerojatnije i odlučio na taj pothvat jer se, vidjevši da mnogi odustaju od svoje vjere, kao kršćanin osjećao dužnim nešto učiniti. Međutim, Marulić nije jedini koji govori o toj temi. Naime, ne samo da su u njegovo vrijeme

⁸⁸ M. MARULIĆ, n. dj. (53), 272.

⁸⁹ Isto, 274.

⁹⁰ D. ŠIMUNDŽA, n. dj., 143–153.

⁹¹ M. MARULIĆ, n. dj. (53), 229.

mnogi teolozi i propovjednici uzimali upravo temu posljednjeg suda, nego postoji i kontinuitet u obrađivanju te teme. Poznati je crkveni latinski himan *Dies irae* koji potječe iz 13. stoljeća, koji pokazuje da je interes za temu sudnjeg dana svevremenska. Sve nam to pokazuje da je Marulić osobno živio kršćansku vjeru i da je svoj život posvetio aktivnom vjerskom životu. Zato je Marulić, bez obzira što nije bio profesionalni teolog, uzeo upravo tu temu za koju je potrebno toliko teološke naobrazbe i toliko je zahtjevna. Uz ostale utjecaje (npr. sv. Bernard iz Clairvauxa, izvorno franjevaštvo)⁹² na njegovo je praktično življenje kršćanskih vrijednosti utjecala ponajviše duhovnost pokreta *devotio moderna* tj. spis *De imitatione Christi*. Iz tog ćemo razloga, isto kao i kod skolastike, prvo dati kratak osvrt na njegov odnos prema pokretu i gdje se u njegovim djelima vidi da je bio upoznat s njihovom duhovnošću.⁹³

Ne zna se kad je i kako Marulić došao u doticaj s pokretom *devotio moderna*. S obzirom da se pretpostavlja da je studirao u Italiji, postoji vrlo velika vjerojatnost da je ondje susreo pripadnike „nove pobožnosti“. No, da je poznao njihovu misao znamo sa sigurnošću zbog činjenice da je čitao djelo *De imitatione Christi* jer ga je preveo 1500. godine pod nazivom „Od naslidovan'ja Isukarstova“. Također, Marulić je napisao vlastito djelo pod istim nazivom, ali nikad nije objavljeno pa se ne zna njegov sadržaj. Svakako bi bilo zanimljivo vidjeti na koji način Marulić zamišlja nasljedovanje Krista i u kojoj se mjeri poklapa s Kempenčevom zamisli. Sve je to pokazatelj utjecaja koji je taj pokret izvršio na njega. Zasižno je Marulića, dok je čitao *De imitatione Christi*, sam sadržaj zbog jačine izričaja potresao, potaknuo na razmišljanje, a u konačnici i donio plod na njegovom kako osobnom, tako i književnom planu. Naime, on je pretočio u svoja djela ono što mu je bilo u srcu. Već smo spominjali da su u različitim zemljama postojale svojevrstne razlike u duhovnosti. Marulić je zapravo prihvatio i promicao duhovnost „nove pobožnosti“ talijanskoga tipa, koji se ponešto razlikovao od izvornog, nizozemskog. Talijanski je tip bio više okrenut vanjskom čovjeku tj. askezi, pokori i djelovanju, a manje unutaranjem tj. molitvi i meditaciji. Utjecaj tog pokreta vidljiv je i odiše na svim stranicama njegovih religiozno-teoloških djela, ali mi ćemo se baviti samo propovijedi *De ultimo* i vidjeti koje su to ideje koje se preslikavaju s Kempenca na Marulića.⁹⁴ Također, usporedit ćemo njihov stil, a terminologija nam ovdje nije relevantna jer kod Kempenca nema nikakvih teoloških tumačenja pa zato niti nemamo što uspoređivati.

⁹² Mladen PARLOV, „Lik Krista patnika u djelima Marka Marulića“, *Colloquia Maruliana*, V (1996.), 63.

⁹³ D. ŠIMUNDŽA, n. dj., 143–153; „Dies irae“, *Hrvatska enciklopedija* (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=15017>, zadnji pristup 3. 9. 2020.)

⁹⁴ M. PARLOV, n. dj. (24), 50–51.

6. 2. 1. *Comprehensiones*

Scripturarum lectio igra kod Marulića jednu od ključnih uloga. Već je rečeno da je on prije svega bibličar i da svoja tumačenja i misli bazira ponajprije i najviše na „Bibliji“. To se jako dobro vidi na djelu *De ultimo* jer mu je polazišni tekst „Biblija“ te na početku i sam kaže: „*Nihil meo sensu loquar, sed illa, quae Scripturarum testimoniis Ecclesiaeque autoritate firmata novero...*“⁹⁵ Također, u tom djelu je i više nego očito uistinu obilno citiranje „Staroga“ i „Novoga zavjeta“ (oko 300 svetopisamskih citata).⁹⁶ Toliku važnost daje čitanju „Biblije“ da u „Instituciji“ potiče čitatelje da ne prođe ni jedan dan bez čitanja ili slušanja ove svete knjige ili, kako on kaže, Gospodinovih razgovora. Marulić je u skladu s mišljenjem Kempenca bio svjestan da se Kristov život nalazi u „Evandjelju“ (v. str. 22, kao i 4. 1.). Čitanje „Biblije“ nije svrha sama po sebi niti je vođeno nekakvom znatiželjom za prošlim događajima, već da se iz samih usta Božje mudrosti čuje kako treba živjeti da bi se zadobio vječni život. Već smo pokazali koliko je važno mjesto čitanje svetopisamskih tekstova zauzimalo kod Kempenca tako da je i više nego očita podudarnost u ovom elementu duhovnog života.

Stranice propovijedi *De ultimo* prepune su misli i pobuda na kreposni život. Zapravo, kao što smo već rekli, i u samoj nakani djela su upravo kreposti tj. kršćanske vrijednosti. Razlog tome je Marulićev osobni stav prema krepostima i kreposnom životu koji se najbolje pokazuje u predgovoru „Evandelistara“: „...*nihil in homine laudabilius virtute sit, nihil vitio destabilius...*“⁹⁷ Marulić shvaća da su kreposti najbolji put nasljedovanja Krista te stoga nastoji upotrijebiti sva sredstva da ih stekne. Taj posao koji je zamišljen kao *profectus virtutum* Marulić je uzeo za svoj cjeloživotni vjerski program. On uključuje i čuvanje od poroka. Marulić u svojoj propovijedi jako naglašava oprečnost kreposti i grijeha koji je njezin oponent. Zapravo više spominje grijeha koje žestoko spočitava svojim suvremenicima kod kojih vidi izobilje poroka, a nedostatak kreposti. Marulić u svojoj propovijedi kreposti gleda pod vidom vječnosti tj. konačne Kristove presude. Kreposti koje Marulić ističe u svojoj propovijedi su: vjera, ustrajnost, poniznost, siromaštvo, strpljivost, preziranje svih naslada, ovozemaljskih kraljevstava – jednom riječju svega – radi Boga, služenje Bogu, pravednost, ljubav te milosrđe.

⁹⁵ M. MARULIĆ, n. dj. (53), 229.

⁹⁶ Bratislav LUČIN, „Generičke značajke *Propovijedi Marka Marulića O Kristovu posljednjem sudu*“, *Colloquia Maruliana*, III (1994.), 78.

⁹⁷ Marko MARULIĆ, *Evangelistarium* (<http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/cgi-bin/getobject.pl?c.141:1:1:2.croala>, zadnji pristup 10. 8. 2020.)

Kreposti imaju toliku snagu da će kreposni ljudi čak i suditi s Kristom.⁹⁸ Marulić govor o krepostima aktualizira u perspektivi aktualnih događanja tj. osmanlijskih napada. S obzirom na to njihovo ostvarenje vidi u davanju života za Krista tj. radije smrt nego grijeh (nijekanje Krista).⁹⁹

Među svim tim krepostima najvažnije su tri bogoslovne: vjera, ufanje i ljubav. Marulić inače kreposti uspoređuje s nakitom kojim je urešena Kristova zaručnica (Crkva, a u konačnici svaka duša), među kojima vjera predstavlja narukvicu, ufanje ogrlicu, ljubav vrpcu, a ostale kreposti opšave.¹⁰⁰ Dakle, njima pripada najljepši i najvažniji nakit. Vjera nam daje jakost i ustrajnost u svim nevoljama i čini da nas ništa ne može odvratiti od Krista pa čak niti sve grozote posljednjih dana. Nadalje, vjera je toliko važna da će se oko nje izricati vječna presuda (potpuno vjerni i potpuno nevjerni neće ni biti suđeni) te vršiti selekcija. Dakle, ona nam podaruje vječni život. Ufanje predstavlja nadu u spasenje i u vječni život. Ljubav kod Marulića zauzima središnje mjesto. To pokazuje da će ona biti mjerilo suda. Ljubav kod Marulića ima trostruko usmjerenje: prema Bogu, bližnjemu i neprijatelju. Ljubav prema Bogu je dakako najvažnija, a onda iz nje proizlaze i ostale dvije. Osim toga, ljubav prema Bogu se pokazuje i u ostalim dvjema ljubavima, koje se iskazuju milosrđem. Marulić hvali milosrđe prema siromasima te ga naziva *fundamentum omnium virtutum*.¹⁰¹ Ljubav prema Bogu je zapravo želja da gledamo i budemo s njime. Marulić molitvu završava time: „*Sed super omnia delectet nos tuam intueri faciem, tua frui praesentia, tecum esse, tecum vivere, tecum qui es autor et rector omnium, gaudere in sempiternum. Amen.*“¹⁰² Iz svega je navedenoga jasno koliko se Marulićev stav prema krepostima podudara s Kempenčevim. Cijeli Kempenčev spis *De imitatione* praktički je govor o krepostima. Razlika među njima je u kreposti ljubavi. Ljubav, doduše, ima i kod Kempenca središnju ulogu, ali je najnaglašenija ona prema Bogu (cijela četvrta knjiga posvećena je ljubavi prema Kristu u Oltarskom Sakramentu). Kod Kempenca nigdje nije spomenuta ljubav prema bližnjima i neprijateljima kao takva (naravno da se ona podrazumijeva, ali Toma gotovo uopće ne piše izravno o tome), već je sva pažnja usmjerena na Boga i na čovjekovu nutrinu i odnos s Bogom te na njegovo suobličavanje Kristu. Ta je razlika prouzročena time što je Marulić prihvatio već objašnjeni talijanski oblik duhovnosti *devotio*

⁹⁸ M. MARULIĆ, n. dj. (53), 190–191. i 254–255.

⁹⁹ M. PARLOV, n. dj., 52–58.

¹⁰⁰ M. MARULIĆ, n. dj. (53), 214. i 277.

¹⁰¹ Isto, 262.

¹⁰² Isto, 279.

moderna tj. Kempenac je više okrenut nutarnjem čovjeku, a Marulić je više okrenut vanjskom djelovanju, a time je i naglašenija ljubav prema svakom čovjeku.

Smrt te konačni ishod (nebo ili pakao, vječno blaženstvo ili vječno prokletstvo) na Marulićevoj ljestvici važnosti zauzima možda čak i prvo mjesto. Marulić smatra da kraj često trebamo imati na pameti jer on definira našu sadašnjost. Naime, kad promislimo o kraju i što nas čeka, lakše ćemo se čuvati poroka i više težiti krepostima. I Marulić i Kempenac koriste i neke slike kazni kako bi pojačali strah od užasa pakla. Inače, tu temu Marulić ne obrađuje samo u *De ultimo*, nego gotovo u svim religioznim djelima. Primjerice, u „Instituciji“ posvećuje cijelu jednu knjigu upravo toj temi (VI.), a temi smrti dva naslova (*De mortis meditatione* i *De hora mortis*) više nego Kempenac. Konačni ishod je eshatološki element jer nas upućuje prema kraju, kojemu Marulić upravlja sve tj. cijeli svoj život. Zapravo, sam izbor teme i cijela propovijed koja govori o tome nam dosta govori koliko mu je ta tema bitna. U ovoj se temi njih dvojica slažu jer i Kempencu ona predstavlja jednu od važnijih, ako ne i najvažniju, temu. On u prvoj knjizi kaže: „*Si etiam futuras inferni sive purgatorii poenas cordialiter perpenderes, credo quod libenter laborem et dolorem sustineres, et nihil rigoris formidares.*“¹⁰³

Sve rečene karakteristike u službi su nasljedovanja Kristova života jer je on cilj kojemu svi stremimo i koji nas na kraju života čeka da nas primi u svoje kraljevstvo. Dakle, osoba Isusa Krista čini okosnicu Marulićeva života, a to bi trebala biti i svakom kršćaninu. Zbog toga možemo reći da je kristocentričnost najvažnija karakteristika Marulićeve duhovnosti, ali više o tome u sljedećem poglavlju. Prema svim navedenim točkama velika je i očita sličnost između Marulićeve i duhovnosti „nove pobožnosti“. Razlika između njih je što je Marulić, kao što je već napisano, više okrenut askezi i djelovanju jer je pripadao talijanskom tipu „nove pobožnosti“. S druge strane, naravno da ne zanemaruje molitvu koju shvaća kao razgovor s Bogom: „*Vigilant nunc servi Dei in orationibus, in praedicationibus, in ieiuniis, in laboribus.*“¹⁰⁴ Marulić kao da želi reći da je i on među Božjim slugama i da on to sve čini tj. da moli, propovijeda, posti te radi.

¹⁰³ T. KEMPENAC, n. dj. (29), 49–50.

¹⁰⁴ Isto, 273.

6. 2. 2. *Stilus*

Raščlambom i komparacijom Marulićevog i Kempenčevog stila možemo uočiti neke sličnosti među njima. Premda „Nasljeduj Krista“ po književnoj vrsti nije *sermo*, Kempenac se, kao i Marulić, obraća čitatelju. Također, Marulić ima određenu oštrinu u izričaju i beskompromisnost, ali je ipak blaži od Kempenca jer manje koristi imperative (*attende, vide, observa*), a mnogo više adhortativne konjunktive (*quaeramus, videamus*), kojima čitatelja potiče na određenu radnju ili razmišljanje zbog čega daje blaži utisak. Nadalje, grade sličan diskurs; Marulić kao i Kempenski naglašava razliku između zemaljskog i vječnog života: „*Quanto enim humiliter se gesserunt propter Deum, tanto altius honorabuntur.*“¹⁰⁵ te „*prius humilis, postea gloriosus*“¹⁰⁶. Sličnost je u njihovom stilu što u svoj diskurs vješto umeću poticajna pitanja, misli i slike tj. koriste se slikovitim govorom. To se ponajviše vidi u opisivanju kazni, gdje vrlo slikovito opisuju paklene muke. I jedan i drugi daju jake slike kazni (mučenje od ognja, leda, sumpora i vihora, plač i škrgut zubi, podbadaње usijanim šiljcima, neutaživa žeđ i glad, polijevanje smolom i smrdljivim sumporom itd.). U njihovom se načinu govora vidi s jedne strane preziranje svega ovozemaljskog, a s druge ljubav prema svemu božanskom i svemu povezanom s vječnošću. Zapravo jedina razlika između njihovih stilova nije toliko u jačini, koliko u kratkoći izraza. Naime, Marulić zbog objašnjavanja i razlaganja određenim dijelovima posvećuje više prostora zbog čega daje dojam da je blaži u izrazu, a Kempenac upravo zbog izostanka razlaganja daje dojam da je oštiji i jači u izrazu. Uz to, još je važnija razlika u tome što kod Kempenca nema nikakvih teoloških raspravljanja i tumačenja itd. On ne koristi skolastička djela kao ni antičke autore, dok ih Marulić, kao što je već pokazano, koristi.

¹⁰⁵ Isto, 255.

¹⁰⁶ Isto, 258.

7. *Elementum Christocentricum*

Osoba Isusa Krista zapravo je nit koja povezuje kako ove dvije razine (teološku i moralno-didaktičku) tako i sva Marulićeva djela i njegov život i u pozadini je svih njegovih namjera, propovijedi i djelovanja. Dakle, lik se Krista provlači kroz sva njegova djela, u kojima se može primijetiti izgradnja određenih figura tj. likova osobe Isusa Krista. Te figure predstavljaju jednu Kristovu osobu, ali različite vidove njegovog poslanja. Mogli bismo nabrojati tri najvažnije: *Christus Crucifixus* (Krist Raspeti), *Christus Victor* (Krist Pobjednik) te *Christus Iudex* (Krist Sudac). Ta tri lika odgovaraju trima Kristovim otajstvima: Krist zemaljski, Krist nebeski te Krist eshatološki. Naravno, lik Krista Suca izražava otajstvo Krista eshatološkog. Uz ta tri glavna, Marulić gradi još tri Kristova lika, koji su isto uvjetovani njegovim poslanjima: *Christus Lux* (Krist Prosvjetitelj), *Christus Rex* (Krist Kralj) te *Christus Salvator* (Krist Spasitelj). Tolika prisutnost i važnost osobe Isusa Krista u Marulićevim djelima pokazuje da je kristocentričnost najvažnija odrednica Marulićeve „filozofije“.¹⁰⁷ Mi ćemo se za potrebe rada baviti samo likom Krista Suca.

7. 1. *Christus Iudex*

Marulić drugi dio *De ultimo* posvećuje posljednjem sudu te Kristu kao sucu, a time i gradnji njegovog lika. Marulić lik Krista Suca gradi na temelju svetopisamskih tekstova, konkretnije božanskog Suca opisuje prema odlomku iz „Knjige proroka Daniela“ koji kaže: „*Aspiciebam, donec throni positi sunt; et antiquus dierum sedit, vestimentum eius candidum quasi nix, et capilli capitis eius quasi lana munda, thronus eius flammae ignis, rotae eius ignis accensus, fluvius igneus rapidusque egrediebatur a facie eius: millia millium ministrabant ei, et decies centena millia assistebant ei. Iudicium sedit, et libri aperti sunt.*“¹⁰⁸ U ovom odlomku, prema Marulićevu shvaćanju, *antiquus* (Pradavni) se odnosi na zrelost (*maturitas*) rasuđivanja, *vestimentum candidum* (bijela odjeća) na poštenje (*sinceritas*) suđenja, *lana munda* (čista vuna) označava milosrđe (*miseriordia*) i pravednost (*iustitia*) u sučevoj presudi, *thronus ignis* (ognjeno prijestolje) četiri kora anđela (*angelici spiriti*): Serafini, Kerubini, Prijestolja i Gospodstva, *rotae ignis* (ognjeni kotači) simboliziraju apostole, zahvaćene ognjem ljubavi nakon silaska Duha Svetoga, koji su naviještali Kristove riječi, a *fluvius igneus* (plamena rijeka)

¹⁰⁷ M. PARLOV, n. dj. (88), 63–64.

¹⁰⁸ Biblija, *Nova vulgata* (http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_vt_danielis_lt.html, zadnji pristup 20. 8. 2020.)

oganj u kojem će sve izgorjeti te pakleni oganj. U analizi lika Krista Suca odgovorit ćemo na nekoliko pitanja: zašto je Krist sudac, kakve osobine ima kao sudac, kome i za što sudi, koja je presuda tj. koji je konačni ishod.¹⁰⁹

Dakle, prema toj Danielovoj viziji Krista kao Suca obilježava dostojanstvo (*dignitas*), veličanstvo (*maiestas*) i vlast (*potestas*) tj. autoritet, tri osobine koje predstavljaju ognjeno prijestolje, na kojem Sudac sjedi. Iz Krista će Suca isijavati dostojanstvo i veličanstvo jer je Bog, a autoritet mu dolazi od Oca. Naime, On mu je dao svu vlast da sudi jer je Sin Čovječji. Također, dao mu je vlast zato da svi poštuju (*honor*) Sina kao i Oca jer su oni jedno, stoga im se mora davati jednaka čast. Dakle, Krist je sudac jer je Bog, ali i jer je čovjek koji je svojom patnjom na križu zaslužio da sudi one koje je otkupio vlastitom krvlju. Nadalje, Krist Sudac ima zrelost rasuđivanja što znači da je mudar. Također, osobine koje ima Krist Sudac se najviše odnose na to kakva će biti presuda: milosrđe i pravednost. Dakle, *Christus Iudex* je, prema Marulićevoj viziji, *misericors* i *iustus*. Na prvi se pogled te dvije osobine mogu činiti suprotnima i isključivima i kao da se ne mogu nalaziti istovremeno u ulozi suca, ali zapravo nisu. Sučeva se pravda očituje u osudi okorjelosti srca grešnika, čime je pravda zadovoljena a milosrđe u opraštanju iskajanih grijeha, čime je zadovoljeno milosrđe. Krist Sudac sudi svim ljudima za sva djela, dobra i zla. Djela predstavljaju knjige (*libri*), u kojima se nalaze zapisana sva djela svih ljudi svih naraštaja i naroda. Kad se one otvore, sud će otpočeti i iz njih će se vidjeti što je svatko zaslužio. Kriterij koji će Krist gledati u tim djelima je ljubav, prema Marulićevu mišljenju, prema Bogu, bližnjima i neprijateljima. Nakon te obznane uslijedit će, što je služba i svrha svakog suca, presuda, koja će se obznaniti preko selekcije. Vjerni će se postaviti na desnu stranu, a nevjerni na lijevu i tako će svatko upoznati što je zaslužio. Presuda je vječna, ili nebo ili pakao. Vjernima je nagrada sam Sudac, Bog, a nevjernima kazna odijeljenost od Njega. U liku se Krista Suca izražava otajstvo Krista eshatološkoga. Naime, cijeli svijet i cijela povijest su usmjereni prema eshatološkom Kristu koji će se na kraju vremena prema zlima pokazati kao strogi sudac, a prema dobrima kao blagi Zaručnik koji svoju zaručnicu Crkvu uvodi u svoje kraljevstvo i sjedinjuje se s njom u blaženom gledanju. Kao i ostala dva glavna lika i Krist Sudac tj. njegovo poslanje obilježeno je ljubavlju. Dakle, Krist Sudac je *dignus*, *magnus*, *potens*, *honestus*, *sapiens*, *misericors* te *iustus*. Iz tih će osobina isijavati Kristovo božanstvo, ali i njegova ljubav prema svakom čovjeku.¹¹⁰

¹⁰⁹ M. MARULIĆ, n. dj. (53), 193–194. i 258–259.

¹¹⁰ Isto, 188–198. i 253–262.

8. Conclusio

Cilj je ovoga rada bio na temelju djela *De ultimo Christi iudicio* analizirati filozofiju Marka Marulića i njegove uzore i utjecaje, skolastiku i pokret *devotio moderna*, te sukladno tome zaključiti u kojoj je mjeri na njegovu filozofiju utjecala skolastika, a u kojoj *devotio moderna* tj. koje mjesto pripada jednome i drugome na Marulićevoj ljestvici važnosti. Uspoređivanjem Marulića s Akvinskim došli smo do zaključka da postoji određene sličnosti i dodirne točke između njih, a one su ponajprije u nauku i djelomično u latinskoj terminologiji. Te podudarnosti nam pokazuju da je Marulić poznavao i koristio katoličku teološku misao, a posebice skolastičku tj. onu Tome Akvinskog. Marulić je poznavao i koristio njegovo „Tumačenje Vjerovanja“, a i „Sumu teologije“, što nam pokazuju podudarnosti dijelova nauka kojih nema u „Tumačenju“. Međutim, premda koristi teološka i skolastička tumačenja, postoje i neke razlike, a one su u njihovom stilu i metodi teološkog razlaganja. Naime, Marulić ne ulazi previše u dubinu raspravljanja ni traženja uzroka, a neke dijelove uopće ni ne razjašnjava, već mu je autoritet „Biblije“ dovoljan. Marulić tako postupa prije svega zato što je on ipak i u prvom redu bibličar i egzeget te samouki teolog, vjerno nasljeđujući jedno od najvažnijih pravila pokreta nove pobožnosti, a to je čitanje „Biblije“, prije svega „Evandjelja“. Marulić se više vodi za biblijskim tekstovima nego za skolastičkim tumačenjima tj. njih uzima samo kad mu odgovara i kad tema to zahtijeva. Uz to, ponekad ubacuje neko svoje tumačenje i viđenje određenog dijela biblijskih tekstova. S obzirom na to da tema posljednjeg Kristova suda zahtijeva dobru teološku pozadinu, Marulić ta tumačenja spremno i vješto uklapa u svoju religiozno-moralnu misao. Dakle, ne zanima ga teološko tumačenje neke vjerske istine kao takvo, već samo kao dio i u službi praktičnog kršćanstva i moralnog momenta. Nadalje, usporedbom Marulićeva moralno-didaktičkog elementa s duhovnosti „nove pobožnosti“, konkretnije s misli Tome Kempenskog, uočili smo poklapanja u pogledu na praktični vjernički život. Dodirne ideje im se kreću oko čitanja „Svetog Pisma“, oko kreposnog života, oko usmjerenosti prema vječnosti te oko upravljanja pogleda prema Kristu tj. kristocentričnosti. Sve te karakteristike imaju i kod Kempenca i kod Marulića ključnu poziciju u svakodnevnom prakticiranju vjere. Stil i metoda su im također slični i to u jačini izričaja i u direktnom obraćanju čitatelju te u slikovitom govoru kako bi na njega ostavili jak utisak i tako ga još više potaknuli na pobožan i krepostan život. Međutim, postoji i jedna, mogli bismo reći ključna razlika u stilu i metodi pisanja. Naime, već je pokazano da Kempencac, premda ne odbacuje skolastiku, s ustručavanjem gleda na nju zbog čega u potpunosti izostavlja spekulativni dio te je okrenut isključivo praktičnoj strani kršćanstva. Za razliku od njega Marulić ne čini tako tj. koristi skolastička naučavanja tamo gdje

mu ona trebaju za potpunost vjerske lekcije. On smatra da ne treba odbacivati ono što čovjeku može pomoći. Međutim, Marulić koristi naučavanja Akvinskog i ostalih crkvenih mislilaca jer je kod njih prepoznao svetost života, a u radu smo pokazali da, bez obzira što Kempenac s ustručavanjem gleda na skolastičare, i skolastičari i mističari i „devocionisti“ i Marko Marulić imaju jednak cilj: sjedinjenje s Bogom preko kreposti vjere, ufanja i ljubavi. Kod Marulića je upravo svetost života kriterij za odabir uzora jer ako je svet život, sveta su i djela, s čime dolazi i jasnoća izlaganja i prava usmjerenost naučavanja. Zbog svih sličnosti i razlika zaključiti nam je da je Marulić, kako i naslov ovoga rada kaže, između skolastike i *devotio moderna*, drugim riječima, nikome ne pripada u potpunosti. Za razliku od Akvinskog, koji temi pristupa posve filozofski, Marulić se uz korištenje teoloških tumačenja izražava i na slikovit način, kao i Kempenac, koji, pak, uopće ne koristi filozofsko-teološki oblik pristupa temi. Na ljestvici važnosti moralno-didaktički element ipak je nadređen teološkom dijelu jer Maruliću je bolja krepost bez učenosti nego učenost bez kreposti. Marulić je želio biti inovativan i originalan. To pokazuju ne samo nazivlje i neka njegova teološka rješenja, već i to što ne koristi samo biblijske citate i djela crkvenih otaca nego i poganske filozofe. To znači da je bio upoznat s njihovom misli i da se vodio logičkim razumskim zaključivanjima. To pokazuje Marulićevu humanističku stranu, koju zanima čovjek kao takav i koja je osjetljiva za čovjekovu patnju, stoga koristi sve što mu može pomoći na njegovom životnom putu. Dakle, možemo reći da je Marulić rezultat svega što je pročitao i čuo, a među time su skolastika i *devotio moderna* dva najveća i najjača utjecaja. Još nam ostaje reći da su sva Marulićeva djela prožeta osobom Isusa Krista, u kojima se između ostala dva glavna lika može pronaći i lik Krista Suca, koji smo obrađivali u radu. Lik Krista Suca samo nam potvrđuje da je Marulić između ta dva utjecaja jer Krist stoji kao okosnica cjelokupnog Marulićeva i stvaralaštva i života kao i Kempencu, a s druge strane izgradnja tog lika itekako zahtijeva teološku obradu, za koju koristi Akvinčeva djela. Na kraju, kao zaključak zaključka možemo reći da je Marulić, vjerno nasljeđujući načela duhovnosti „nove pobožnosti“, a opet kao pravi humanist unoseći u djela i samoga sebe i svoju širinu interesa i svoje zalaganje za čovjeka i domovinu postao jednom od središnjih ličnosti kako laičke duhovnosti, tako i društva svoga vremena zbog čega je bio vrlo cijenjen i prepoznat u domovini i u cijeloj Europi, stekavši već za života ugled, kakav malo tko dobije i nakon smrti.

9. Bibliographia

AKVINSKI, Toma, *Expositio in Symbolum Apostolorum*,

(<https://www.corpusthomicum.org/csv.html>, zadnji pristup 27. 6. 2020)

AKVINSKI, Toma, *Opera omnia* (<https://www.corpusthomicum.org/iopera.html>, zadnji pristup 27. 6. 2020.)

AKVINSKI, Toma, *Stožeri kršćanske vjere*, prev. o. Augustin Pavlović, Symposion, Split, 1981.

AKVINSKI, Toma, *Summa contra gentiles/Suma protiv pogana, sv. I*, prev. o. Augustin Pavlović, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993.

AKVINSKI, Toma, *Supplementum tertiae partis Summae theologiae*, S. D. de propaganda fide, Romae, MCMVI., 162–243.

(<https://archive.org/stream/operaomniaiussui12thom#page/xlii/mode/2up>, zadnji pristup 16. 8. 2020.)

Biblija, Nova vulgata (http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_vt_danielis_lt.html, zadnji pristup 20. 8. 2020.)

Biblija, prev. Ivan Ev. Šarić, Verbum, Split, 2013.

„Dedukcija“, *Hrvatska enciklopedija*

(<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=14175>, zadnji pristup 26. 6. 2020.)

„Dies irae“, *Hrvatska enciklopedija* (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=15017>, zadnji pristup 3. 9. 2020.)

„Dijalektika“, *Hrvatska enciklopedija*

(<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=15098>, zadnji pristup 26. 6. 2020.)

FRANIĆ TOMIĆ, Viktorija, „Pisac kojega su čitali i sveci i kraljevi i na temelju njegovih djela donosili presudne političke odluke“, *Večernji list*, 1, 12. 5. 2020.

(<https://www.vecernji.hr/vijesti/pisac-kojega-su-citali-i-sveci-i-kraljevi-i-na-temelju-negovih-djela-donosili-presudne-politicke-odluke-1401387>, zadnji pristup 29. 6. 2020.)

GRGIN, Borislav, GOLDSTEIN, Ivo, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Novi Liber, Zagreb, 2006.

Ivan od Križa, *Tamna noć*, Symposion, Split, 2012.

KEMPENAC, Toma, *De imitatione Christi*

(<https://archive.org/details/deimitationechr00thomgoog/page/n68/mode/2up>, zadnji pristup 18. 7. 2020.)

KEMPENAC, Toma, *Nasljeduj Krista*, prir. Ivo Blažević, Verbum, Split, 2012.

„Kronologija života i djela Marka Marulića“, *Marulianum*
(<https://sites.google.com/site/kksmarulianum2a/marko-marulic/kronologija-zivota-i-djela>,
zadnji pristup, 10. 9. 2020.)

LUČIN, Bratislav, „Generičke značajke *Propovijedi Marka Marulića O Kristovu posljednjem sudu*“, *Colloquia Maruliana*, III (1994.), 73–92.

„Marko Marulić“, *Hrvatski biografski leksikon* (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11913>,
zadnji pristup 12. 6. 2020.)

„Marko Marulić“, *Hrvatska enciklopedija*
(<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=39221>, zadnji pristup 12. 6. 2020.)

MARULIĆ, Marko, „*De institutione bene vivendi per exempla sanctorum*“
(<http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/cgi-bin/getobject.pl?c.95:2.croala>, zadnji pristup 10. 8. 2020.)

MARULIĆ, Marko, „*Evangelistarium*“ (<http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/cgi-bin/getobject.pl?c.141:1:1:2.croala>, zadnji pristup 10. 8. 2020.)

MARULIĆ, Marko, *Latinska djela*, prev. i ur. Branimir Glavičić, Čakavski sabor, Split, 1979.

„Nadarbina“, *Hrvatski jezični portal* (hjp.znanje.hr/index.php?show=search, zadnji pristup 3. 9. 2020.)

PARLOV, Mladen, „Lik Krista patnika u djelima Marka Marulića“, *Colloquia Maruliana*, V (1996.), 57–84.

PARLOV, Mladen, „*Opuscula theologica* sv. Tome Akvinskog u misli M. Marulića“, *Colloquia Maruliana* VIII (1999.), 97–108.

PARLOV, Mladen, „Teme 'Devotio moderne' u misli Marka Marulića“, *Religijske teme u književnosti, Zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u Zagrebu 9. prosinca 2000 / Šestak, Ivan (ur.)*, Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 2001., 39–59.

„Skolastika“, *Hrvatska enciklopedija*
(<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=56470>, zadnji pristup 26. 6. 2020.)

ŠIMUNDŽA, Drago, „Religiozno-teološka obilježja i moralno-didaktičko značenje Marulićeve rasprave o posljednjem sudu“, u: Marko MARULIĆ, *Latinska djela* (prev. i ur. Branimir Glavičić), Čakavski sabor, Split, 1979., 143–154.

ŠKARICA, Marin, „Štovanje Euharistije od prvih stoljeća do uključivo Drugoga vatikanskog sabora“, *Crkva u svijetu*, 6 (2001.), 307–330.

„Toma Akvinski, sv.“, *Hrvatska enciklopedija*
(<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61654>, zadnji pristup 25. 6. 2020.)

Velika povijest Crkve, sv. 3 (polusv. 2), ur. Hubert Jedin, prev. Josip Ritig i Leon Držić, sv. 3 (polusv. 2) Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993.

Vergilije, *Aeneis*

(<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0055%3Abook%3D6%3Acard%3D576> zadnji pristup 16. 8. 2020.)

ZELIĆ, Ivan, „Sveti Toma Akvinski – veliki teolog i svetac (1)“, *bitno.NET*, (<https://www.bitno.net/academicus/teologija/njegova-plemicka-obitelj-pripremala-ga-je-za-kardinala-ih-je-sokirao-ulaskom-u-prosjacki-red-dominikanaca/>, zadnji pristup 25. 6. 2020.)

ZELIĆ, Ivan, „Sveti Toma Akvinski – veliki teolog i svetac (2)“, *bitno.NET*, (<https://www.bitno.net/academicus/teologija/kao-profesora-na-pariskom-sveucilistu-resila-ga-je-kristalna-jasnoca-u-izlaganju-velika-ljubav-prema-istini/>, zadnji pristup 19. 7. 2020.)

ZELIĆ, Ivan, *Vodič kroz filozofiju*, Verbum, Split, 2007.